

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI
DÖWLETMÄMMET AZADY ADYNDAKY
TÜRKMEN MILLI DÜNYÄ DILLERI INSTITUTY

Türkmenistanyň jemgyýetçilik durmuşyny öwreniş kafedrasy

TÜRKMENISTANYŇ KANUNÇYLYGY

dersinden umumy okuwlaryň ýazgylarynyň

T O P L U M Y

A ş g a b a t – 2010

**“Türkmenistanyň kanuncylygy” okuw dersi boýunça
sapaklaryň sagatlara paýlanylyşy**

T/b	T e m a l a r	Umumy okuw sapaklary	Söhbet okuw sapaklary
1.	Türkmenistanyň Konstitusion hukugynyň esaslary.	4	4
2.	Türkmenistanyň dolandyryş hukugynyň esaslary.	2	2
3.	Türkmenistanyň zähmet hukugynyň esaslary.	2	2
4.	Türkmenistanyň raýat hukugynyň esaslary.	4	4
5.	Türkmenistanyň maşgala hukugynyň esaslary.	2	2
6.	Türkmenistanyň jenaýat hukugynyň esaslary.	2	2
7.	Türkmenistanyň daş-töweregi goramak hukugynyň hukugynyň esaslary.	2	2
J E M I		18	18

1-nji tema. Türkmenistanyň Konstitusion hukugynyň esaslary

4 sagat

Meýilnama:

1. Hukuk düşünjesi we hukuk döwleti ideýasy.
2. Döwlet we onuň mazmuny.
3. Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň Konstitusiýasy.
4. Türkmenistanyň Konstitusion gurluşynyň düzgünleri.

Edebiýat:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. – A., 2009.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy. –Aşgabat, 2007.
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow (Gysgaça terjimehal). –Aşgabat, 2007.
4. Türkmenistanyň Konstitusiýasy. –Aşgabat, 2008.
5. Türkmenistanyň Zähmet Kodeksi. “Türkmenistan”, “Neýtralnyý Türkmenistan” gazetleri, 2009-njy ýylyň 1-nji maýy.
6. Türkmenistanyň Jenaýat iş ýörediş Kodeksi. “Türkmenistan”, “Neýtralnyý Türkmenistan” gazetleri, 2009-njy ýylyň 2-nji maýy.
7. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Mejlisiniň IV çagyrylyşynyň birinji maslahatynda eden çykyşy (2009-njy ýylyň 9-njy ýanwary). “Türkmenistan”, “Neýtralnyý Turkmenistan” gazetleri, 2009-njy ýylyň 10-njy ýanwary.
8. Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň Başlygy, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynyň mejlisinde eden çykyşy (2008-nji ýylyň 26-njy sentýabry). “Türkmenistan”, “Neýtralnyý Türkmenistan” gazetleri, 2008-nji ýylyň 29-njy sentýabry.
9. Mugallym, esger, ilhalar ynsan. Berdimuhamet Annaýewiň gahrymançylykly ömür ýoly. –Aşgabat, 2008.
10. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. –Aşgabat., 2001.
11. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama (Ikinji kitap). Türkmeniň ruhy beýikligi. – Aşgabat., 2004.
12. История политических и правовых учений. - М.,1988.
13. Türkmen sowet ensiklopediýasy. 1-10 tom. –Aşgabat., 1972-1983.
14. Большой энциклопедический словарь. Том 1-2. - М.,1991.

Konstitusiya sözi latynçadan terjime edilende *berkerar ediş, gurluş, düzüliş* ýagny, “*gurmak*” diýmekligi aňladýar. *Konstitusiya* – döwletiň baş we esasy kanunydyr. Ol döwletde iň ýokary güýje eýedir we degişli ýurduň, döwletiň syýasy, hukuk we ykdysady ulgamlarynyň esaslaryny kesgitleýän kanunlaryň toplumydyr. *Konstitusiya* ýurtda dolandyryşyň görnüşini, merkezde we ýerlerde döwlet häkimiýetiniň edaralaryny guramagyň tertibini, şahsyýetiň hukuk ýagdaýyny, adyl kazyýetligi guramaklygy we onuň esasy ulgamlarynyň ugurlaryny kesgitleýär.

Hukugyň ählumumy kabul edilen düzgünleri we kada-kanunlary özünde jemleýän gural hökmünde emele gelmegi, esasan, döwletiň döremegi bilen baglanyşyklydyr. Ýer ýüzünde eýýäm ilkinji dörän döwletlerde adamlaryň gatnaşyklary bilen baglanyşykly meseleleriň hemmesini diňe ahlagyň kömegi bilen kadalaşdyryp bolmajakdygyna göz ýetiripdirler. Netijede, döwletler adamlaryň özlerini alyp baryşlaryny, biri-birleri bilen gatnaşyklaryny, olaryň arasynda döreýän dawalary we jedelleri kadalaşdyrmak üçin belli bir kanunlary we hukuk düzgünlerini işläp düzmäge mejbur bolupdyr. Hukuk elmydama adalatlylyk bilen berk baglanyşyklydyr. Hukuk düzgünleri adamlaryň arasyndaky gatnaşyklarda emele gelýän dürli meseleleriň adalatly çözülmegine ýardam edýär. Hukuk düzgünleri jemgyýetiň durmuşynda ählumumy ylalaşygyň we raýat agzybirliginiň saklanmagynyň girewi bolup hyzmat edýär.

Döwletleriň iň ösen görnüşi hukuk döwleti görnüşindäki döwletlerdir. Gysgaça aýdylanda, *hukuk döwleti* – bu adamyň erkinliklerini we hukuklaryny, onuň ýaşayyş durmuşyny we emläklerini gyşarnyksyz goramagy öz baş wezipesi hasap edýän döwletdir. Hukuk döwletiniň esasy aýratynlyklarynyň biri şeýle döwletde “Kanun tarapyndan gadagan edilmedik zatlaryň hemmesine rugsat berilýär” diýlen ýörelgäniň ulanylýanlygy bilen baglanyşyklydyr.

Hukugy öwreniş ylmynda hukuk döwletiniň esasy ýörelgeleriniň hataryna şu aşakdakylar goşulýar:

1. Jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlarynda kanunyň agalyk etmegi.

Beýle diýildigi hukugyň jemgyýetiň ähli künjeklerine siňmekligini aňladýar. Jemgyýetçilik durmuşyndaky ähli dawalar we jedelli meseleler (hojalyk jedelleri, syýasy düşünmezlikler, maşgala dawalary we ş.m.) diňe hukugyň üsti bilen, kanuny ýollar arkaly çözülmeli. Ýöne munuň üçin kanunlaryň iňňän köp sanysynyň işlenilip düzülmekligi zerur. Hakykatdan-da, hukuk döwletinde jemgyýetçilik durmuşynyň hemme ugurlaryna degişli kanunlar hereket etmeli. Bu kanunlaryň hiç biri hem beýleki kanunlara ters gelmeli däl, ýagny olaryň birindäki getirilen düzgünler beýleki bir kanunlardaky göz önünde tutulan düzgünleri inkär etmeli däl.

2. Kanunlaryň hil taýdan ýokary derejede bolmagy. Kanunlaryň sanynyň köp bolmagy hukuk döwleti üçin ýeterlik däl. Esasy mesele kanunlaryň hil taýdan ýokary derejede bolmaklygyndadyr. Kanunlaryň hiliniň ýokary derejede bolmaklygy üçin bolsa olaryň degişli jemgyýetiň gymmatlyklary we däpleri bilen sazlaşyklylygy, kanunlaryň biri-birine çapraz gelmezligi, olarda jemgyýetçilik durmuşynda gabat gelýän hadysalaryň mümkingadar hemme görnüşleriniň göz önünde tutulan bolmagy zerurdyr.

3. *Kanunyn döwletden ýokarda durmagy.* Bu ýörelge diňe özüniň hem kanuna boýun egmelidigi bilen baglanyşyklydyr. Döwlet diňe kanunlary çykaryan edara bolman, eýsem, onuň özi hem öz çykaran kanunlaryny gyşarnyksyz ýerine ýetirmelidir. Hatda kanunlary üýtgetmek we ýatyrnak bilen baglanyşykly hereketler hem döwlet tarapyndan kanuny tertipde amala aşyrylmalydyr.

4. *Şahsyýetiň azatlyklarynyň, hukuklarynyň we mertebesiniň mizemezligi.* Bu şert hukuk döwletiniň konstitusiýasynda öz beýanyny tapýar. Hukuk döwletinde her bir şahsyýete diňe bir wepaly raýat hökmünde garalman, eýsem, oňa deň hukukly hyzmatdaş hökmünde hem garalýar.

5. *Döwletiň we şahsyýetiň özara jogapkärçiligi.* Iki tarapyň arasyndaky deňhukukly gatnaşyklar olaryň biri-birleriniň önünde özara jogapkärçiliklerini hem aňladýar. Döwletiň şahsyýetiň önündäki jogapkärçiligi onuň hukuklarynyň goragyny üpjün etmekden we onuň durmuşy goragy üçin zerur bolan maksatnamalary işläp düzmekden we durmuşa geçirmekden ybaratdyr. Şahsyýet bolsa öz gezeginde döwletiň kanunlaryny ýörite ýetirmäge, ähliumumy tertip-düzgün üçin zerur bolan halatynda öz-özüni çäklendirmäge borçludyr. Adam häkimiýeti halaman-da biler, ýöne ol onuň kanuny esasdalygyny welin, doly ykrar etmelidir.

6. *Kanunlaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik edilişiniň netijeli usullarynyň ulanylmagy.* Şeýle gözegçilik dürli döwlet edaralary tarapyndan-prokuratura, kazyýet, polisiýa we ş.m. beýleki hukuk goraýjy edaralar tarapyndan amala aşyrylýar. Kanunlaryň ýerine ýetirilişine gözegçiligiň edilmegi halkara derejesinde hem zerurdyr. Mysal üçin, Birleşen Milletler Guramasynyň Halkara kazyýeti döwletleriň arasyndaky ýüze çykýan hukuk dawalaryna gözegçilik edýän edaradyr.

7. *Häkimiýetiň bölünmeklik ýörelgesiniň esasynda amal edilmegi.* Bu ýörelge hukuk döwletiniň baş ýörelgesidir. Bu ýörelgä görä, döwlet häkimiýeti üç sany şahadan, ýagny kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimiýetlerinden ybarat bolup, olaryň her biri özüne degişli wezipeleri amal etmeli. Olaryň birinjisi kanunlary işläp düzýär we yglan edýär, beýlekisi olary iş ýüzünde amala aşyrýar, üçünjisi bolsa, birinji ikisiniň özygtyýarlyklarynyň çäginde çykamazlygyna we kanunlaryň berjaý edilişine gözegçilik edýär. Häkimiýet bölünişigi häkimiýetiň bir elde jemlenilmezliginiň we diktaturanyň (döwletiň çäksiz hökümdarlygynyň) emele gelmeginiň önüni almaklygynyň esasy girewidir.

Raýatyň hukuk aňy we hukuk medeniýeti kanunlary amal etmekligiň aýrylmaz bölekleridir. Dogrudan hem, kanunlary amal etmeklik aňly hereketlerden ybaratdyr. Hukuk kadalaryny we kanunlary berjaý etmeklige, ýerine ýetirmeklige we ulanmaklyga gönükdirilen hereketleriň aňly-düşünjeli bolmagy raýatlarda degişli hukuk medeniň bolmagyny talap edýär. hukuk aňy umumy görnüşde alnanda, jemgyýetçilik aňynyň hukuk gatnaşyklary bilen bagly bolan zatlary şöhlendiriýän tarapydyr. Jemgyýeti düzýän adamlaryň her biriniň aýratynlykda alnan hukuk aňy hem adamlaryň hukuk bilen bagly bolan garaýyşlaryny we düşüňjelerini özünde jemleýär. Adamlaryň hukuk bilen baglanyşykly düşüňjeleri näçe baý bolsa, şonça-da olaryň hukuk aňy giňdir. Raýatlaryň hukuk aňynyň giňligi, düşüňjeleriniň we garaýyşlarynyň dürslügi bolsa raýatlaryň hukuk medeniýetiniň ýokary bolmaklygynyň esasy şertidir. Eger-de jemgyýetde ýaşaýan

her bir adam öz konstitusion hukuklaryny, erkinliklerini we borçlaryny gowy bilýän bolsa, ýurtdaky hereket edýän kanunlardan gowy baş çykaryp bilýän bolsa, onda şeýle raýatlardan ybarat bolan jemgyýetiň hukuk medeniýeti hem ýokary bolýar. Öz raýatlaryň ýokary hukuk medeniýetiniň bolmaklygyny gazanmak döwletiň özi üçin hem bähbitlidir. Sebäbi ýokary hukuk medeniýeti bolan raýatlar jemgyýetçilik durmuşynyň dürli taraplaryna degişli bolan kanunlary gowy bilip, degişli hukuk düzgünlerini berjaý edip ýaşamaklygy we hereket etmekligi baýarlar.

Hukugy bozmaklyk ýol hereketiniň düzgünlerini berjaý etmezlik, ýagny howpsuzlygyny üpjün etmezlik, keseli bejermegiň düzgünlerini berjaý etmelik we ş.m. hereketler görnüşinde hem ýüze çykyp bilýär. Şeýle halatlarda düzgüni bozanlara administratiw çäreler ulanylyp, olara eden etmişiniň ýetiren zyýanyna görä duýduryş bermek, käýinç yglan etmek, jerime salmak, olary belli bir hukuklaryndan mahrum etmek ýaly çäreler ulanylýar.

Hukugy bozmaklygyň in howply görnüşi jenaýatdyr.

Jenaýat diýlip jenaýat kanunlaryna laýyklykda gadagan edilen, şahsyýete, jemgyýete we döwlete uly zeňel ýetirýän hyýanatçylykly hereketlere düşünilýär. Jenaýatçylykly hereketleri üçin jezalaryň degişli görnüşleri göz önünde tutulandyr. Jenaýat jogapkärçiligine çekilen adamlara kazyýetiň karary esasynda hukuk jogapkärçiliginiň düzediş-zähmet işlerine ýollamak we azatlykdan mahrum etmek (käbir ýurtlarda adamlar azatlykdan ömürlük mahrum edilýär ýa-da ölüm jezasyna sezewar edilýär) ýaly görnüşleri ulanylýar.

Ýuridiki jogapkärçilige adamlar belli bir ýaşda, ýagny:

- raýat-hukuk meseleleri babatynda 18 ýaşdan, kähalatlarda 14 ýaşdan;
- jemgyýetçilik tertip-düzgüniň bozulmagy bilen baglanyşykly jogapkärçilige 16 ýaşdan;
- administratiw hukugyň düzgünleriniň bozulmagy bilen baglanyşykly jogapkärçilige 16 ýaşdan;
- jenaýatçylykly hereketler bilen baglanyşykly jogapkärçilige 16 ýaşdan başlap çekilýär.

Döwlet mydama bolup durmandyr. Mysal üçin: ilkidurmuş obşına gurluşy wagtynda şunuň ýaly guramanyň bolmagyna zerurlyk ýok eken, çünki hususy eýeçilik, duşmançylykly synplar bolmandyr. Jemgyýetiň işlerini jemgyýetiň ýa-da urugyň has hormatlanýlýan we abraýly çlenleri dolandyrypdyrlar.

Diýmek, döwlet – taryhy hadysadyr. Ol hususy eýeçiligiň we emläk taýdan deňsizligiň peýda bolmagy netijesinde ýüze çykypdyr, emläk taýdan deňsizlik bolsa jemgyýetiň biri-birine duşmançylykly synplara bölünmegine getiripdir. Döwlet jemgyýetde antogonistik synplar peýda bolan mahalynda ýüze çykýar diýip, W.I.Lenin özüniň “Döwlet we rewolýusiýa” diýen eserinde ýazdy. Döwlet synpy garşylyklaryň barlyşyksyzlygynyň önümidir.

Döwlet bilen birlikde hukuk - jemgyýetde adamlaryň özlerini alyp barşynyň normalarynyň (kanunlarynyň) belli bir jemi hökmünde ýüze çykýar. Bu normalar döwlet tarapyndan bellenilip, olary ýerine ýetirmeklik jemgyýetiň her bir agzasy üçin hökmändyr. Synpy jemgyýetde hukuk hemişe agalyk sürüji synpyň erk-islegini aňladyp gelýär. Ekspluatatorçylyk döwletde hukuk ekspluatatorlaryň erk-islegini aňladýar.

Döwletler özleriniň tipi boýunça we dolandyryş formalary boýunça bölünýärler. Döwletiň tipi jemgyýetiň ykdysady bazisi bilen, önümçilik gatnaşyklary bilen kesgitlenilýär. Döwletiň şol tipi döwletiň synpy tebigatyny aňladýar, ýagny döwletiň haýsy synpa hyzmat edýändigini görkezýär. Ekspluatatorçylyk jemgyýetde döwletiň üç tipi – gul eýeçilik döwleti, feodalçylyk döwleti we kapitalistik döwleti bardyr. Bu tipleriň her birine dürli dolandyryş formalary (häkimiýet organlarynyň dürli gurluşy, dürli syýasy düzgün) mahsusdyr.

Häkimiýetiň düýp mazmuny. “Häkimiýet” sözüniň düýp manysy haýsy-da bolsa bir adamyň ýa-da toparyň başga bir adama ýolbaşçylyk etmegidir, has dogrusy, üstünden agalyk etmegidir. Şu manyda alnanda, “häkimiýet” sözüniň “höküm” düşünjesi bilen hem arabaglanyşygy duýulýar. Sebäbi agalyk edýän tarap özüniň tabynlygyndaky tarapa belli bir tabşyryklary ýerine ýetirmekligi höküm edip bilýär. Görşümüz ýaly, häkimlik etmekligiň esasy şert onuň bir tarapynda tabşyryk berýän, ýumuş buýurýan (höküm edýän) tarap, beýleki bir tarapynda bolsa şol tabşyryklary ýerine ýetirmäge borçly tarap bolmaly. Häkimlik edýän tarapyň tabynlykdaky tarapy berlen tabşyryklary ýerine ýetirmäge borçly etmekligi üçin degişli güýji we serişdeleri bolmaly. Şeýle serişdeleriň hataryna agalyk edýän tarapyň tabynlykdaky tarapy zorluk bilen mejbur etmeklige bolan mümkinçiligi hem girýär.

Jemgyýetçilik durmuşynda häkimiýetiň dürli görnüşleri gabat gelýär. Mysal üçin, maşgalada ene-atalar öz çagalarynyň üstünden özboluşly agalyk edip, öz hökümini ýöredip bilýär.

Emma jemgyýetçilik durmuşyndaky häkimiýetleriň içinde esasy orun syýasy häkimiýete degişlidir. Adamzadyň durmuşynda häkimiýetiň bu görnüşiniň peýda bolmagy jemgyýetde döwletiň döremegi bilen baglanyşdyrylýar. Bu hakykatdanda, şeýledir. Sebäbi islendik jemgyýet bähbitleri (islegleri) biri-birleriniňkiden tapawutly toparlardan ybaratdyr. Jemgyýeti düzýän dürli toparlaryň bähbitlerini sazlaşdyrmak, olaryň özara agzybirligini üpjün etmek, adamlary belli bir maksada gönükdirmek ýaly meseleleri çözmek üçin haýsy-da bolsa bir toparyň ýa-da şahsyýetiň jemgyýete ýolbaşçylyk etmekligi zerur, jemgyýetiň bolsa, öz gezeginde, bu topara ýa-da şahsyýete tabyn bolmagy zerur. Jemgyýete umumy ýolbaşçylyk edýän, ony birleşdirýän, düzgünleşdirýän häkimiýete syýasy häkimiýet diýilýär. Syýasy häkimiýet haýsy-da bolsa bir şahsyýetiň, belli bir syýasy guramanyň elinde hem bolup biler. Emma tutuş jemgyýet derejesinde alnanda, syýasy häkimiýet döwletiň elindedir. Munuň öz sebäpleri bar. Döwlet jemgyýeti dolandyrmak üçin döredilen ýörite edaradyr. Döwlet jemgyýeti özüne degişli bolan serişdeleriň üsti bilen adamlaryň oňa meýletin beren ygtyýarlyklarynyň esasynda dolandyrýar. Döwlet gerek ýerinde güýç hem ulanyp, jemgyýetde tertip-düzgüniň bolmagyny amal edýär.

Islendik döwlet öz syýasy ideologiýasyny (aňyýetini) jemgyýetiň içine wagyz ediş edaralarynyň we serişdeleriniň (okuw we terbiýeçilik edaralarynyň, radionyň we telewideniýäniň, gazetleriň we žurnallaryň, sungat we medeni edaralarynyň) üsti bilen ýaýradýar we ornaşdyrýar. Köp ýurtlarda syýasy aňyýeti halka ýetirmekde esasy orun şol ýurtda agalyk edýän syýasy partiýa degişli bolýar. Syýasy aňyýet jemgyýeti umumy bir maksada gönükdirmek we hakyň belli bir

gymmatlyklary ykrar etmekligini gazanmak ýaly wezipeleri ýerine ýetirýär. Şahsyýetiň, ilatyň, tutuş jemgyýetiň syýasat bilen baglanyşykly bolan düşüňjeleriniň we garaýyşlarynyň, durmuş ýörelgeleriniň, erk-islegleriniň we duýgularynyň köplügi bütewi halda jemgyýetçilik aňyny emele getirýär. Ýeri gelende aýtsak, syýasy aň jemgyýetçilik aňynyň bir bölegidir. Syýasy aňyýet we syýasy aň düşüňjeleri bilen syýasy medeniýet düşüňjesi aýrylmaz baglanyşyklydyr. Syýasy aňyýet işleri maksada laýyk ýöredilen halatynda ýurduň raýatlarynyň syýasy aňy giň bolup, olar syýasatyň dürli meselelerinden dogry baş alyp çykarmagy baýarlar, öz syýasy hukuklaryna we borçlaryna dogry düşüňip, jemgyýetiň syýasydurmuşyna işjeň gatnaşýarlar. Jemgyýetiň syýasy medeniýetiniň derejesi raýatlaryň öz syýasy hukuklary we borçlary hakyndaky düşüňjeleriniň giňligine ýa-da darlygyna, syýasata goşulmagyň tertip-düzgünleri bilen tanyşlyk derejesine görä kesgitlenilýär. Raýatlaryň syýasy medeniýet derejesi olaryň döwlet häkimiýetiniň edaralary bilen gatnaşygynda öz beýanyny tapýar. Halk bilen döwlet häkimiýetiniň arasyndaky gatnaşyk, esasan, raýatlaryň özläriniň saýlaw hukuklaryndan peýdalanyşynda aýdyň ýüze çykýar.

Döwlet iň gadymy syýasy edaralaryň biridir. Ilkinji döwletler gadym zamanlarda Gündogarda döräpdir. Dünýäniň halklary öz taryhy geçmişleriniň dowamynda döwlet gurluşynyň gaty kân görnüşlerini ulanyp görüpdirler, döwletsiz ýaşamagyň kynlygyna ýa-da bolmaýanlygyna göz ýetiripdirler. Döwletiň haýsy zerurlyk esasynda döränligi hakyndaky mesele adamlary gadym döwletlerden bäri gyzyklandyryp gelipdir. Gadymy grek akyldary Aristotel (b.e.öň 384-322 ýý) döwletiň döreýşini tebigy hadysa hökmünde düşündiripdir. Onuň pikirine görä, tebigatyň özi adamlary jübütleýin birleşmäge itekläp, ýagny aýal bilenerkegi birleşdirip, maşgalanyň döremegine sebäp bolupdyr. Emele gelen maşgalalaryň birnäçesi birleşip, bir umumylygy emele getiripdir.

Döwletiň döreýşi baradaky meseleden onuň esasy wezipeleri baradaky meselä geçeliň. Jemgyýetiň iň esasy edarasy hökmünde her bir döwlet içerki we daşarky wezipeleri çözmäge borçludur. Onuň içerki wezipelerine şu aşakdakylar girýär:

- emele gelen jemgyýetçilik gurluşyny gorap saklamak;
- jemgyýetiň ykdysady durmuşyny düzgünleşdirmek;
- jemgyýetiň ýaşayş durmuşy üçin zerur bolan kada-kanunlary we hukuk düzgünlerini işläp düzmek we olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek;

Döwletiň alamatlary. Döwletiň 4 sany esasy alamaty bar:

1) çägi;

2) ilaty;

3) suwereniteti (özygtyýarlylygy);

4) dolandyryş apparaty (diwany). Olaryň her biriniň üstünde aýratynlykda durup geçeliň.

Döwletiň çägi. Her bir döwlet haýsy hem bolsa bir aýratyn alnan çäkde ýerleşýär. Häzirki zaman döwletleriniň köpüsi öz çäklerini goňşy döwletleriň çäklerinden serhet zolaklaryny geçirmek arkaly araçäkleşýärler. Çäk döwletiň iň wajyp gymmatlyklarynyň biridir. Her bir döwlet diňe onuň çägi bolan ýagdaýynda hakyky döwletdir. Çäginin ululygy ýa-da kiçiligi döwletiň döwlet hökmünde kabul

edilmegine täsir etmeyär. Häzir dünýäniň ýüzünde çäginin ölçeği ummasyz uly döwletler-de, ujypsyzja çäkde ýerleşýän döwletler-de bar. Döwlete onuň ýerleşýän çäginin diňe gury gaty ýeri degişli däldir. Onuň eýeçiligine şol çägin ýerasty baýlyklary-de suwly ýerleri-de (deňizleri, kölleri, derýalary), üstündäki howa giňişligi-de degişlidir.

Ilat. Hiç bir döwleti ilatsyz göz önüne getirmek mümkin däl. Sebäbi döwlet häkimiýeti belli bir çäkde ýaşan adamlaryň üstünden ýöredilýär. Diňe döwleti bolan halk özüni bir bütewi umumylyk – bir millet hökmünde duýýar.

Suwerenitet. Her bir döwletiň suwerenitetiniň bolmaklygy hem in zerur alamatlaryň biridir. Suwerenitet sözi “souverainete” diýen fransuz sözi bolup, ol “ýokary häkimiýet” diýen manyny aňladýar. Döwletiň suwerenitetiniň bolmaklygy oňa ýurduň çäginde in ýokary häkimiýetiň degişlidigini we ol häkimiýetiň hökmürowanlygyny aňladýar. Bu bolsa döwletiň ýurdy özbaşdak we garaşsyz dolandymaga ygtyýarlydygyny, ýurduň çäginde hut şonuň buýruklarynyň we görkezmeleriniň gutarnyklydygyny aňladýar. Suwereniteti bolan döwlet öz daşary syýasatyny hem garaşsyz ýöretmäge ygtyýarlydyr.

Dolandyryş apparaty, häkimiýet (diwany). Döwlet ýurdy diňe özüniň ýörite dördedilen edaralarynyň üsti bilen dolandyryp bilýär. Häziki zaman döwletleriniň dolandyryş apparaty birmeňzeş däldir. Emma her bir döwletde hem şu aşakdaky ýaly edaralaryň ol ýa-da başga görnüşleri bar:

- kanunlary işläp düzýän wekilçilikli edaralar (parlamentler);
- ýerine ýetiriji we buýruk beriji edaralar (ministrlkler, häkimlikler);
- kanunlaryň we buýruklaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýän edaralar (kazyýet edaralary, prokuratura, polisiýa, harby güýçleri).

Ýokarda sanalan alamatlardan hem görnüşi ýaly, döwlet jemgyýetçilik durmuşynyň kadaly ösmegi üçin zerurlyk hökmünde taryhy taýdan dörän edaradyr.

Häzirki zaman döwletleri barada gürrüň edilende, olaryň ählisiniň diýen ýaly öz döwlet we milli simwollarynyň (nyşanlarynyň) barlygyny bellemek gerek. Döwlet simwollarynyň in esaslarynyň hataryna döwlet baýdagy (tugy), döwlet gerbi (tugrasy) we döwlet gimni (senasy) girýär. Her bir döwlet öz döwlet simwollarynda öz taryhy gelip çykyşyny, milli, medeni, syýasy we ykdysady aýratynlyklaryny simwoliki görnüşde aňlatmaga çalyşýar.

Syýasy ulgamlaryň görnüşleri. Syýasy sistema (ulgam) häkimiýetiň hereket ediş we ýaşayyş usulydyr, ýagny onuň jemgyýetiň durmuşynda hakyky görnüşde ýüze çykmasydyr. Syýasy sistemanyň, esasan, iki sany görnüşi, ýagny monosentristik syýasy sistema we plýuralistik syýasy sistema görnüşleri bar.

Monosentristik (mono-ýeke, center-merkez) syýasy sistema, adyndan hem görnüşi ýaly, häkimiýetiň bir merkezden amal edilýändigini aňladýar. Şu görnüşli syýasy sistema piramidany ýatlady, onuň çür depesinde in esasy, ýagny häkimiýeti dolulygyna elde saklaýan, aýratyn bir şahsyýet ýa-da topar ýerleşýär, ondan aşakda ýerine ýetiriji edaralar, in aşagynda bolsa halk ýerleşýär. Başgaça aýdylanda, ýokary häkimiýet buýurýar, ýerine ýetiriji häkimiýet ol buýrugy aşaky gatлага, ýagny halka ýetirýär, halk bolsa oňa boýun bolýar.

Plýuralistik (köplük manysyndaky *pluralis* diýen latyn sözünden) görnüşli syýasy sistema syýasy durmuşyň dürli syýasy edaralar arkaly ýöredilýändigini,

jemgyýetde syýasaty amal etmeklige bolan garaýyşlaryň dürli görnüşleriniň barlygyny aňladýar.

Syýasy sistemanyň esasy wezipelerine şu aşakdakylar degişlidir:

- jemgyýetiň ösüşiň baş ugurlaryny kesgitlemek;
- bellenen sepgitlere ýetmeklik üçin zerur bolan serişdeleri bir ýere jemlemek we ulanmak;
- jemgyýeti düzýän gatnalaryň arasynda maddy we ruhy gymmatlyklary paýlamak;
- jemgyýetde agzybirliги saklamak, adamlar toparynyň hereketlerini utgaşdyrmak;
- kanunlar çykarmak we olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek.

Syýasy sistemalaryň hereket edişine has doly göz ýetirmek üçin syýasy režim (düzgün) diýlen düşünjeden giňden peýdalanylýar. Onuň üsti bilen syýasaty öwreniş ylmynda syýasy ulgamyň hereket edişiniň we häkimiýetiň amal edişiniň ýollary we usullary häsýetlendirilýär. Syýasy düzgünler dürli-dürlidir. Ylmynda dünýäniň ýurtlarynda gabat gelýän syýasy düzgünleri dört sany görnüşe bölmeklik kabul edilen. Syýasy režimler totalitar, awtoritar, liberal we demokratik ýaly görnüşlere bölünýär.

Totalitar düzgün. “Totalitar” diýen söz (totalis-bütün diýen manyny aňladýan latyn sözünden) syýasat ylmynda giňden ulanylýar. Totalitar düzgüniň esasy aýratynlygy häkimiýetiň jemgyýetiň üstünden doly, tutuşlaýyn gözegçilik edýändigidir. Şeýle düzgün ýöredýän ýurtda häkimiýet jemgyýetçilik durmuşyny tutuşlygyna öz göz astynda saklaýar. Häkimiýet diňe bir ykdysadyýeti, medeniyeti we maglumatlary öz gözegçiliginde saklaman, eýsem, adamlaryň şahsy durmuşyna hemhem aralaşyp, olary erkin şamakdan, özbaşdak pikir ýöretmekden we hereket etmekden mahrum edýär.

Awtoritar düzgün. Bu düzgün hem köp babatda totalitar düzgün bilen meňzeşdir. Onuň esasy üýtgeşikligi syýasy häkimiýetiň jemgyýetiň durmuşyny gatyşmaklygy, ony gözegçilik astynda saklamaklygy, totalitar düzgün bilen deňeşdirilende, birneme gowşagrakdir.

Liberal düzgün. Bu düzgüni belli bir derejede geçiş häsýetli düzgün hökmünde häsýetlendirmek mümkin. Ol, köplenç, gysga döwürde dowam edip, köne düzgüniň we täze emele geljek düzgüniň häsýetli aýratynlyklaryny özünde jemleýär. Häkimiýetiň jemgyýetiň durmuşyna goşulmaklygy mümkinçilik berlip, olar syýasaty barada öz pikirlerini we garaýyşlaryny beýan etmeklige başlaýarlar. Adam hukuklarynyň çägi giňelip başlaýar.

Liberal düzgüniň esasy aýratynlyklarynyň biriniň geçirimlilikdigini hem belläp geçmek gerek.

Demokratik düzgün. Syýasy durmuş demokratik düzgün esasynda ýöredilen halatynda, häkimiýet bilen halkyň gatnaşygy deň esaslarda alnyp barylýar. Häkimiýet halk tarapyndan saýlanylýar. Halk häkimiýetiň işine baha berip, gerek bolan halatynda, oňa öz öň saýlan wekillerini başgalara çalşyp bilýär. Häkimiýet jemgyýetçilik durmuşyna diňe kanun esasynda gatyşyp bilýär.

Demokratiýa. Häkimiýetiň bölünmek ýörelgesi. Häkimiýetiň üç şahasy: kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimiýeti. Demokratiýa düşünjesi

(demos-halk we kratos – häkimiýet diýen manylary berýän gadymy ýunan sözlerinden) syýasaty öwreniş ylmynyň iň ýorgünli adalgalarynyň biridir. Demokratiň manysy we mazmuny, onuň ölçegleri, artykmaç we ýetmez taraplary, esasy şertleri dogrusyndaky meseleler adamzady gadym zamanlaryndan bäri gyzyklandyryp gelipdir. Biz bu ýerde demokratiýanyň hemme meseleleriniň üstünde durup geçmeklikden saklanyp, diňe onun käbir esasy meseleleri barasynda agzap geçmek isleýäris.

Demokratiýanyň şertleri barada gürrüň edilende, ilkinji nobatda, jemgyýetde bazar ykdysadyň ýöredilmeginiň zerurlygy göz önünde tutlýar.

Demokratiýanyň mehanizmlerine saýlawlaryň erkinligi, ýagny her bir raýatyň öz islegine görä ses bermäge bolan hukugy, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň (radionyň, telewideniýanyň, gazetleriň we žurnallaryň) erkinligi we köppartiýalylyk degişlidir.

Demokratik jemgyýetde köpçülikleýin habar beriş serişdelerine aýratyn orun degişlidir. Döwlete garaşsyz, özbaşdak, erkin hereket edýän habar beriş serişdeleri halky jemgyýetçilik durmuşynyň ähli taraplary, şol sanda häkimiýetiň işleýşi dogrusyndaky maglumatlary we dürli garaýyşlary (hatda tankydy garaýyşlary-da) halka ýetirip, adamlaryň dünýägaraýşyna öz täsirini ýetirýär. Netijede, adamlaryň aňynda jemgyýet barada, esasan-da, häkimiýet barada giňişleýin garaýyşlar emele gelýär. Şol sebäpli-de köpçülikleýin habar beriş serişdelerine kähalatlarda dördünji häkimiýet hem diýilýär.

Demokratik jemgyýetler üçin köppartiýalylyk, ýagny jemgyýetiň dürli gatlaklarynyň adyndan çykyş edýän birnäçe syýasy toparlaryň (esasan, syýasy partiýalar görnüşli guramalaryň) bolmaklygy häsiýetlidir. Ýöne bir partiýalylyk ýagdaýynda-da jemgyýet demokratik häsýete eýe bolup bilýär. (Mysal üçin, Türkmenistan we käbir arap döwletleri bir syýasy partiýaly döwletlerdir).

Demokratik jemgyýetde halk bilen häkimiýetiň özara gatnaşyklary Kabul edilen kanunlardyr düzgünler arkaly kadalaşdyrylýar. Şeýle jemgyýetde häkimiýetiň öz içki gurluşy häkimiýet bölünişigi ýörelgesi esasynda alnyp barylýar. Bu ýörelgeden ugur alynmagy häkimiýetiň bir elde jemlenilmek howpuny önüni almak bilen baglanyşyklydyr. Häkimiýet bölünişigi dogrusyndaky pikir ilkinji gezek XVII asyrdan peýda bolýar. Ýöne onuň hakyky manysy doly görnüşde fransuz akyldary Şarl Lui Monteskiýe (1689-1755) tarapyndan açylyp görkezilýär. Ol özüniň “Kanunlaryň ruhy hakynda” atly eserinde häkimiýete eýe bolan her bir adamyň häkimiýeti başardygyna öz peýdasyna ulanmaklyga we öz elinde uzak wagt saklamaklyga çalyşýanlygyny belläp, şeýle eden-etdiligini önüni almaklygyny ýoly hökmünde häkimiýet bölünişiginiň zerurlygyny tekrarlaýar. Soňra Monteskiýe häkimiýetiniň ygtyýarlyklaryny üç topara bölüp, häkimiýetiň üç sany şahadan ybarat bolmagyny, ýagny:

- 1) kanun çykaryjy;
 - 2) ýerine ýetiriji;
 - 3) sud (kazyýet) häkimiýetlerine bölünmelidigi baradaky pikiri öňe sürýär.
- Häkimiýetiň her bir şahasy kanun boýunça özüne degişli ygtyýarlyklaryň

çäginde hereket edip, biri-birine garaşsyz bolmaly. Şeýle bölünişik şertlerinde hereket edýän häkimiýet bir elde jemlenip bilmeýär. Häkimiýetde özboluşly deňagramlyk emele gelýär.

Türkmenistanyň Konstitusijasynyň dörediliş taryhy öz gözbaşyny XX asyrdan, ýagny 1924-nji ýylyň 27-nji oktyabrynda TSSR-iň döredileninden alyp gaýdýar. 1927-nji ýylyň 30-njy martynda Türkmenistan SSR-niň birinji Konstitusiasy kabul edilýär. 1936-njy ýylda SSSR Konstitusiasy kabul edilenden soň, Türkmenistanda täze Konstitusianyň proýektini işläp düzmeklige girişilýär. Sowetleriň Bütintürkmen Adatdan daşary VI gurultaýy 1937-nji ýylyň 2-nji martynda Türkmenistan SSR-niň täze Konstitusijasyny tassyklady.

1978-nji ýylyň aprelinde Türkmenistan SSR-niň täze Konstitusiasy kabul edildi. Bu Konstitusiya tä 1989-njy ýyla çenli dowam edip, 1991-nji ýylda oňa üýtgetmeler we goşmaçalar girizildi. 1990-njy ýylyň 22-nji awgustynda Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygy hakynda Jarnamanyň hem kabul edilmegi ýurduň täze Konstitusijasynyň kabul edilmeginde möhüm rol oýnady. Ol türkmen döwletiniň dolandyryş ulgamynda düýpli reformalary geçirmeklige giň ýol açdy. Netijede, 1992-nji ýylyň 18-nji maýynda ýurdumyzyň Baş Kanuny – Türkmenistanyň Konstitusiasy kabul edildi.

Baş Kanunymyz Türkmenistanyň syýasy-jemgyýetçilik durmuşynda möhüm taryhy wakalaryň biri bolup durmuşa ornaşdy. Bu Konstitusiya özygtyýarly ýaş döwletiň berkerar bolmagynda, syýasy, ykdysady, sosial özgertmeleriň amala aşyrylmagynda uly işleri bitirdi we özboluşly kanuna esas bolup hyzmat etdi. Parahatçylyk, demokratiya, adalatlylyk we ynsanperwerlik ýaly progressiw ideýalary ykrar eden Konstitusiamyz döwleti dolandymaklygyň ýerine ýetiriji häkimiýetini, wertikal gurluşly Prezident respublikasy görnüşinde kesgitledi. Munuň özi ýurtda häkimiýetiň ýeke-täk çeşmesi, gözbaşy hökmünde halky ykrar edýändigini hem-de halkyň öz häkimiýetini saýlan döwlet baştutanynyň – Prezidentiniň üsti bilen amala aşyryandygyny aňladýar.

Bu Konstitusiya iň gowy milli däpleri hem-de dünýäniň demokratik tejribesini özünde sazlaşykly birleşdirýän döwlet gurluşynyň esasy ýörelgelerini özünde jemledi. Garaşsyz, Baky Bitarap ýurdumyz demokratik, hukuk we dünýewi raýat jemgyýetini gurmak ýoly bilen ösýär. Garaşsyzlyk ýyllary içinde jemgyýetiň we döwletiň gurluşynyň ähli ugurlardaky gatnaşyklary düzgünleşdirýän kanunlaryň we beýleki resminamalaryň ençemesi kabul edildi. Türkmenistanyň Konstitusiasy geçiş döwründe ýurduň syýasy-jemgyýetçilik ulgamlaryny sazlaşykly kemala getirmekde we ýola goýmakda möhüm işleri ýerine ýetirdi.

2008-nji ýylyň aprel aýynda hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda ýurdumyzyň Konstitusijasyny döwrüň talaplaryna laýyk edip kämilleşdirmek boýunça ýörite döwlet topary döredildi. Sebäbi, döwletiň Konstitusijasyny yzygiderli kämilleşdirip durmak halkara derejesindäki reformalar bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Döredilen döwlet toparyna laýyklykda, watandaşlarymyzdan gelýän teklipler, isleg-arzuwlar doly öwrenildi, olar metbugatda, radio-teleradioaýlymlarda halka ýetirildi. Netijede, 2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda Aşgabat şäherinde Ruhyýet köşgünde bolup geçen Türkmenistanyň nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynyň mejlisinde Türkmenistanyň Konstitusijasynyň

täze redaksiýasy kabul edildi. Türkmenistanyň Konstitusiasynyň täze redaksiýasyna laýyklykda, Türkmenistanyň Halk Maslahaty edarasy ýatrylyp, onuň ygtyýarlyklary Türkmenistanyň Prezidentine we Türkmenistanyň Mejlisine geçirildi. Ýeri gelende nygtasak, mukaddes Garaşsyzlygymyzyň ýyllary içinde Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň geçirilen ähli mejlisleri ýurduň syýasy ulgamyny kesgitli ýola goýmakda bitiren işleriniň uly ähmiýete eýedigini bellemek gerek.

Türkmenistanyň Konstitusiasyna laýyklykda, ýurtda häkimiýet üç şaha bölünmek prinsipi esasynda amala aşyrylýar. Olar:

- 1) Kanun çykaryjy;
- 2) Ýerine ýetiriji;
- 3) Sud (kazyýet) häkimiýetidir.

Türkmenistanda kanun çykaryjylyk funksiýasyny Türkmenistanyň Mejlisi (Parlament), ýerine ýetirijilik funksiýasyny Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, sud häkimiýetini bolsa, Türkmenistanyň Ýokary Kazyýeti amala aşyrýar we bular biri-biri bilen sazlaşykly işleýär.

Türkmenistanda Baş Kanuna laýyklykda, döwletiň we jemgyýetiň iň gymmatly hazynasy diýlip, adam ykrar edildi. Döwletimiziň kanunlarynda durmuşyň esasy meseleleri baradaky syýasat dolulygyna öz beýanyny tapdy. Şol kanunlarda döwletimiziň hukuk we demokratik häsiýeti aýdyň ýüze çykýar. Döwletiň hukuk esaslaryna dogry düşünmek üçin hukuk düşünjesiniň nämedigine göz ýetirmeli. Beýle diýildigi özüňi alyp barmagyň döwlet tarapyndan bellenen we goralýan, raýatlaryň erk islegini aňladýan umumy hökmany kadalaryň ulgamy hukuk bolup, bu kadalar hukuknamalarda beýan edilýär. Ygtybarly döwlet guramasy tarapyndan kabul edilen hemmelere hökmany bolan görkezmeleri, hukuklary we borçlary döredýän, üýtgeýän, bes edýän ýagny hukuknamalaryň hemmesi döwletiň Baş Kanuny - Konstitusiasyna esaslanýar. Hormatly Prezidentimiziň tagallalary bilen häzirki wagtda biziň ýurdumyzyň kanunçylyk namalary barha döwrüň talaplaryna laýyklykda kämilleşdirilýär. Munuň özi ýurtda reformalaryň işjeň amala aşyrylýan döwründe kanunlary halkara standartyna laýyk getirmekdir hem-de olary dünýä tejribeleriniň iň soňky gazananlarynyň esasynda durmuşa ornaşdyrmakdyr.

2-nji tema. Türkmenistanyň dolandyryş hukugynyň esaslary

2 sagat

Meýilnama:

1. Dolandyryş hukugy hakynda düşünje.
2. Dolandyryş hukuk kadalary we gatnaşyklary.
3. Dolandyryş jogapkärçiligi.
4. Dolandyryş temmeleri.

Adamzat durmuşynda *dolandyryş meselesi* iň bir wajyp meseleleriň biridir. Sebäbi islendik ýurtda döwlet dolandyryşy kanuna laýyk ýola goýulmasa, onda hiç bir kadanyň talabynyň amala aşmaga mümkinçiligi ýokdur. Şoňa görä-de dolandyryşyň özüne mahsus bolan düzüm böleklerden ybaratdygy mälimdir. Olar: dolandyryşyň ulgamy, dolandyryşyň obýekti, subýekti we dolandyryşyň önünde goýlan işleri (funksiýalary).

Biziň ýurdumyzda döwlet dolandyryş meselesini öwrenmekde dolandyryş hukugynyň ähmiýeti örän uludyr, ol ýurdy ykdysady, durmuş-medeni taýdan dolandyryşy amala aşyrmaklykda ýüze çykýan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirmäge we olary durmuşa geçirmäge niýetlenendir.

Dolandyryşyň ulgamy diýip, birnäçe bölekden emele gelýän bitewi zada aýdylýar. Sebäbi her bir ulgam kesgitli maksada ýetmek üçin niýetlenip, bölekleriň arasyndaky gatnaşyklary bir maksada gönükdirmäge niýetlenilip, olaryň arasyndaky ylalaşyklary gazanmaklyk üçin hyzmat edýär. Şeýlelikde, ulgama maksada gönükdirilen täsire dolandyryş diýilýär.

Dolandyryş işini durmuşa geçirmek meselesi iki sany biri-birinden aýrylmaz bölekleriň gatnaşmagynda amala aşyrylýar. Olaryň birine *dolandyryşyň obýekti* ýa-da *dolandyrylýan tarap*, beýlekisine bolsa *dolandyryşyň subýekti* ýa-da *dolandyryýan tarap* diýilýär.

Şunlukda, dolandyryşyň obýekti diýip, adamlaryň hereketine we özüni alyp barşyna aýdylýar. Edil şol dolandyryş iş ýöredilişinde adamlaryň bilelikdäki hereketleri we olaryň öz arasyndaky gatnaşyklary üpjün edilýär.

Dolandyryşyň subýekti barada aýdylanda, onda bu ýerde biz adamlar bilen iş salyşýarys, ýagny, adamlar adamlary dolandyryýar diýen netijä gelmeli bolýarys. Bu ýerde dolandyryşyň anyk subýekti adamlar köpçüligi, döwlet ýa-da jemgyýetçilik birleşmeleri ýa-da aýry-aýry dolandyryjy diýlip düşünilýär.

Dolandyryşyň wezipeleri (funksiýalary) diýlip onuň amala aşyrmaly we ýerine ýetirmeli işlerine aýdylýar. Sebäbi her bir dolandyryş ulgamy kesgitli işi amala aşyrmak üçin döredilýär we hereket edýär. *Dolandyryş hukugynyň dersi (predmeti)* diýip ähli döwlet dolandyryşynda ýüze çykýan dolandyryş häsiýetli jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň kadalaşdyrylmagyna aýdylýar.

Dolandyryş kadalary hem hukuk kadalarynyň aýratyn bir görnüşi bolup, hukuk taýdan berkidilip, dolandyryş gatnaşyklaryny kadalaşdyrmaga niýetlenendir. Bu kadalaşdyrylyşyň esasy maksady kanunda berkidilen ähli hereketleriň kanuna laýyk gelmegidir.

Türkmenistanda jogapkärçilik hakyndaky hereket edýän kada-kanunlara laýyklykda, hukuk jogapkärçiliginiň dört görnüşi bardyr: olar *jenáýat jogapkärçiligi*, *raýat jogapkärçiligi*, *düzgün-nyzam jogapkärçiligi* we *dolandyryş jogapkärçiligi*. Bularyň hemmesi döwlet tarapyndan ulanylýan mejbury çäreler bolup, degişlilikde jeza we temmi çäreleri diýlip atlandyrylýar. Bularyň içinde iň köp ýaýranlarynyň biri-de dolandyryş jogapkärçiligidir. Sebäbi dolandyryş etmişlerini her günün dowamynda ýüzlerçe adamlar we olaryň her biri döwlete, jemgyýete uly zyýan ýetirmeýän hem bolsa, umumylykda alanyňda, olardan ýetýän zyýanyň möçberi örän kändir.

Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky Bitewi kanunyň 22-nji maddasyna laýyklykda, dolandyryş temmisi *jogapkärçilik çäresi* bolup, ol etmiş eden adamy kanunlary berjaý etmek, umumy ýaşayş kadalaryna hormat goýmak ruhunda terbiýelemek, şonuň ýaly-da hukuk tertibini bozan adamlaryň özleriniň hem beýleki adamlaryň hukuk tertibini täzedan bozmaklarynyň önüni almak maksady bilen ulanylýar.

Dolandyryş temmileriniň görnüşleri Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky Bitewi kanunyň 23-nji maddasynda takyk kesgitlenilip görkezilendir. Oňa laýyklykda, dolandyryş etmişleri üçin şu aşakdaky temmeler ulanylýar:

- 1) Duýduryş bermek;
- 2) Jerime salmak;
- 3) Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalarynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zady (predmeti) öwezini tölemek bilen düzgüni bozujynyň elinden almak;
- 4) Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalarynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zady tölegsiz almak (konfiskasiýa etmek);
- 5) Şol raýata berlen ýörite hukukdan mahrum etmek;
- 6) Düzediş işlerinde işletmek;
- 7) Dolandyryş taýdan tussag etmek;
- 8) Ýurtdan çykarmak.

Duýduryş bermek (25-nji madda) temmisi islendik görnüşde bellenilýän däl, dolandyryş temmisi hökmünde duýduryş bermek diňe ýazuw üsti bilen bellenilýär. Dil üsti bilen duýduryş berlende, onda ol duýduryş profilaktikasy we önüni alyş çäresi bolup bilýär. Şoňa görä-de duýduryş bermek temmisi hökmany suratda karar ýa-da çözgüt çykarmak üsti bilen bellenilýär.

Jerime salmak pul görnüşinde ulanylýan temmelerdir, ol hemme dolandyryş etmişlerine bellenilýän çäredir. Türkmenistanyň dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky Bitewi kanunyň 26-njy maddasyna laýyklykda, dolandyryş etmişleri üçin raýatlara salynýan jerime, düzgün bolşy ýaly, zähmete hak tölemegiň Türkmenistan boýunça bellenen ortaça aýlyk möçberiniň on

möçberinden, wezipeli adamlara bolsa zähmete hak tölemegiň ortaça aýlyk möçberiniň ýigrimi möçberinden köp bolmaly dälär.

Dolandyryş taýdan tussag etmek temmisi hukuk bozujyny gysga möhletleýin azatlykdan mahrum etmekden ybaratdyr. Dolandyryş taýdan tussag etmek çäresi belli-belli dolandyryş etmişlerine garşy ulanylýar, mysal üçin, ownuk huligançylyk, polisiýa işgärleriniň kanuny görkezmesine ýa-da talabyna bilkastlaýyn boýun bolmazlyk we başga-da birnäçe dolandyryş etmişlerine garşy ulanylýan temmidir.

Dolandyryş tussagynyň umumy möhleti 15 gije-gündize çenli bellenýär. Haçan-da adatdan daşary ýagdaý edilen ýerlerde jemgyýetçilik tertibiniň bozulan ýagdaýynda dolandyryş taýdan tussag etmekligiň möhleti 30 gije-gündize çenli bellenip bilner.

Dolandyryş taýdan tussag etmek temmisi etrap, şäher kazylary tarapyndan bellenýär, adatdan daşary ýagdaý edilen ýerlerde edilen etmişler üçin bolsa, etrap, şäher polisiýa bölümleriniň başlyklary, olaryň orunbasarlary ýa-da şol ýeriň komendantlary tarapyndan bellenýär.

Dolandyryş taýdan tussag edilen adamlar umumy düzgün boýunça zähmete çekilmelidir we tussag döwründe dürli işlerde işledilip bilinýändir. Olaryň zähmetini goramak we iş bilen üpjün edilmegi ýerli häkimlikleriň üstüne ýüklenýär.

3-nji tema. Türkmenistanyň zähmet hukugynyň esaslary

2 sagat

M e ý i l n a m a :

1. Zähmet hukugy barada düşünje.
2. Türkmenistanyň Zähmet kodeksi.
3. Zähmet şertnamasy we onuň görnüşleri.
4. Zähmet düzgün-nyzamy.

Raýatlaryň zähmet çekmäge, şol sanda öz islegine görä hünär, kär we iş ýerlerini saýlap almaga, şeýle hem özleri üçin sagdyn hem howpsuz zähmet şertleriniň üpjün edilmegine bolan konstitusion hukuklarynyň durmuşa geçirilmegi, Türkmenistan tarapyndan ykrar edilen Halkara Ylalaşyklary, şeýle hem Türkmenistanyň Zähmet kodeksi we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalary bilen düzgünleşdirilýär. 2009-njy ýylyň 1-nji iýulyndan ýurdumyzda toplumlaýyn häsiýete eýe bolan täze kadalaşdyryjy hukuk namasy - Türkmenistanyň Zähmet kodeksi güýje girdi. Öň aýry-aýry kanunlar bilen düzgünleşdirilýän zähmet gatnaşyklarynyň, rugsatlaryň hem-de zähmeti goramaklygyň hukuk kadalarynyň bir kanunda jemlenmegi 21 bölümden 410 maddadan ybarat bolan täze zähmet kodeksiniň ähmiýetini artdyrýar. Türkmenistanda hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, raýatlar özleriniň zähmete bolan konstitusion hukuklaryny zähmet şertnamasynyň esasynda amala aşyryrlar.

Zähmet hukugy diýip, adamyň (işgäriň) iş berijä (kärhana) hakyna tutma işgär hökmünde, zähmet tertibine tabyn bolup, meýletin esasynda maddy we ruhy gymmatlyklary döretmeginde ýüze çykyan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan hukuknamalaryň jemine düşünilýär. Zähmet hukugy işgär (raýat) bilen kärhananyň (edaranyň, guramanyň, telekeçiniň) arasynda zähmet çekmek we iş şertlerini kesgitlemek barada döreýän hukuk gatnaşygyny öwrenýär. Zähmet hukuk gatnaşygy diýlende, taraplaryň, ýagny, işgär bilen iş berijiniň arasynda zähmet şertnamasyny (kontrakt) baglaşmagyň, iş wagtynyň we dynç alyş wagtynyň, işe hak tölemegiň işdäki düzgün-nyzam kadalarynyň, zähmeti hukuk taýdan goramagyň, zähmet jeddelerine seretmegiň tertibi baradaky gatnaşyklara düşünilýär.

Zähmet çekmäge bolan hukuk – bu her bir raýatyň öz islegine görä islendik iş bilen meşgullanmaklyga bolan hukugydyr. *Iş bilen meşgullanmak* diýlende, raýatlaryň öz şahsy we jemgyýetçilik isleg-hajatlaryny kanagatlandyrmak bilen baglanyşykly ýerine ýetirýän we kanunlara ters gelmeýän hem-de düzgün bolşy ýaly, olara pul ýa-da başga hili görnüşde iş haky, gazanç, hemaýat puly we önüm görnüşinde girdeji getirýän işine düşünilýär. *Kär ýa-da hünär* – bu belli bir ugur boýunça ýörite bilimleri we taýýarlygy talap edýän işiň bir görnüşidir. *Iş ýeri* – bu

işgär ýa-da işgärler toparý tarapyndan belli bir işi ýa-da işleri ýerine ýetirmek üçin iş şertleriniň döredilen ýa-da şol işleri ýerine ýetirmekde ulanyljak iş gurallarynyň ýerleşen ýerine, şeýle hem işgäriň öz alýan zähmet hakyna laýyklykda öz zähmet borçlaryny berjaý edýän ýerine düşünilýär.

Esasy kanunymyzyň bu maddasynda görkezilýän *sagdyn hem howpsuz zähmet şertleri* bolanda, munuň özi hukuk, sosial-ykdysady, guramaçylyk-tehniki, sanitar-gigieniki, bejeriş-profilaktiki (öňüni alyş) çäreleriniň we serişdeleriniň ulgamy bolup, ol adamyň zähmet çekmeginiň yzygiderliliginiň dowamynda onuň howpsuzlygyny, saglygyny we işe ukyplylygyny goramagyň üpjün edilmegine düşünilýär. *Zähmeti goramak* – bu raýatlaryň kärhananyň önümçilik işine garanynda işgärleriň ömrüniň we saglygynyň ileri tutulmagy, zähmeti howpsuz we sagdyn şertlerini döretmek üçin kärhanalaryň jogapkärçiligi, işgärleriň sosial taýdan goragy, olaryň zähmet borçlaryny ýerine ýetirmek bilen baglanyşykda maýyp bolmagy, kesp-kär bilen baglanyşykly kesellemegi zerarly ýa-da saglygyna başga hili ýetirilen zyýanyň öweziniň doly tölenilmegi, ähli kärhanalar üçin zähmeti goramak babatynda ýeke-täk namalaryň belenilmegi, zähmeti goramagy dolandyrmagyň ykdysady usullarynyň peýdalanylmagy, ýeňillikli salgyt salmagyň syýasatynyň, geçirilmegi, zähmeti goramak baradaky çäreleri maliýeleşdirmäge döwletiň gatnaşmagy, kesp-kär taýýarlygy boýunça ilatyň okadylmagynyň amala aşyrylmagy we hünärmen taýýarlygynyň we zähmeti goramagyň meseleleri boýunça işgärleriň hünärini ýokarlandyrmak, howply önümçilikleriň ygtyýarlandyrylmagy (lisenzirlenmegi), önümçilik maksatly önümleriň (işleriň, hyzmatlaryň) sertifikasiýalaşdyrylmagy¹, zähmet şertleri, önümçilikde betbagtçylykly ýagdaý we kär bilen baglanyşykly kesellemegiň ýagdaýy hakynada döwlet statistikasynyň, belenilmegi, saglygy saklamagyň, zähmet gigiýenasynyň we howpsuzlygynyň, dürli meselelerini çözüň döwlet edaralarynyň, guramalarynyň we raýatlaryň birleşikleriniň işini utgaşdyrmagyň üpjün edilmegi, zähmeti goramak ugrunda jemgyýetçilik guramalarynyň işiniň goldanylmagy, zähmeti goramagyň meselelerini çözmekde halkara hyzmatdaşlygy, zähmet şertlerini gowulandyrmak we zähmet howpsuzlygyny ýokarlandyrmak işini guramagyň dünýä tejribesiniň peýdalanylmagy ýaly zähmeti goramagyň kadalaryny özünde jemleýär.

Bu maddanyň 2-nji bendinde berilýän *hakyna durup işleýän adamlar* diýlende, bu belli bir edaranyň, kärhananyň, guramanyň işgärler düzümine girýän we girmeyän, şol edaranyň hem kärhananyň ýolbaşçylary ýa-da şahsy adamlar bilen belli bir işi ýerine ýetirmeklik barada şertnamanyň esasynda hakyna durup işleýän adamlara düşünilýär. Düşündirilýän maddada berkidilýän hukuk kadasy, bu adamlaryň öz çeken zähmetiniň möçberine hem-de hiline laýyklykda hak almaga bolan hukugyny kepillendirilýär. *Öz çeken zähmetiniň möçberine hem hiline laýyklykda hak almak* bolanda, bu adamyň hut özüniň goşan zähmet goşandyna hem-de zähmetiniň hiline baglylykda töleg almaga hukugyny aňladýar. Şonda zähmet hakynyň möçberiniň in ýokary çägi goýulmaýar. İşgäriň aýal-erkekligine,

¹Sertifikat–“certifico-tassyklaýaryn; güwä geçýärim; kepillendirýärim” diýen latyn sözünden gelip çykyp, harydyň hilini tassyklaýan resminamany aňladýar;

ýaşyna, jynsyna, milletine, dine garaýşyna, jemgyýetçilik birleşiklerine degişlidigine garap, zähmet hakynyň möçberiniň peseldilmegi kanun tarapyndan gadagan edilýär. Türkmenistanyň kanunçylygynda belenilişi ýaly, bu hakyň möçberi döwletiň bellän in pes oňalga derejesinden pes bolmaly däl. *In pes oňalga derejesi* diýlende, adamyň ýaşamagy üçin gerek bolan ýaşayş serişdeleriniň in pes (minimal²) derejesine düşünilýär.

Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň II bölümi Zähmet gatnaşyklary, zähmet gatnaşyklarynyň taraplary, olaryň hukuklary we borçlary bolup, onuň 13-nji we 14-nji maddalarynda işgär bilen iş berijiniň esasy hukuklary we borçlary belenenidir.

Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň X bölümi Zähmet düzgün-nyzamy bolup, onuň 163-nji maddasy Zähmet üçin höweslendirme çäreleri diýlip atlandyrylýar.

1. Zähmet üçin höweslendirme çärelerine şular degişlidir:

- 1) minnetdarlyk bildirmek;
- 2) birwagtlaýyn baýrak bermek;
- 3) gymmat bahaly sowgatlar bilen sylaglamak;
- 4) hormat haty bilen sylaglamak.

Köpçülikleýin şertnama (ylalaşyk) bilen höweslendirmegiň beýleki çäreleri hem göz önünde tutulyp bilner.

2. Sylaglar we höweslendirmeler hakyndaky maglumatlar zähmet depderçesine girizilýär.

164-nji madda. Zähmet düzgün-nyzamynyň bozulmagy üçin temmiler.

Zähmet düzgün-nyzamynyň bozulmagy üçin şu aşakdaky temmiler ulanylýar:

- 1) duýduruş;
- 2) käýinç;
- 3) berk käýinç;
- 4) işden çykarmak.

Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň III bölümi Zähmet gatnaşyklarynyň döremegi, üýtgedilmegi we bes edilmegi diýlip atlandyrylýar. *Zähmet şertnamasy* – munuň özi iş beriji bilen işgäriň arasyndaky zähmet gatnaşyklarynda taraplaryň özara esasy hukuklaryny we borçlaryny belleýän ylalaşyk bolup, oňa laýyklykda iş beriji şertlenen zähmet borçlary boýunça işgäre iş (iş ýerini) bermäge, kanunçylykda göz önünde tutulan zähmet şertlerini üpjün etmäge, zähmet hakyny öz wagtynda we doly möçberde tölemäge borçlanýar, işgär bolsa şu şertnamada kesgitlenen zähmet borçlaryny ýerine ýetirmäge, kärhananyň içerki zähmet düzgün-tertibi kadalaryny we zähmet şertnamasynda (ylalaşykda), köpçülikleýin şertnamada göz önünde tutulan gaýry kanuny borçlaryny berjaý etmäge borçlanýar. Zähmet şertnamasy adamyň ýazmaça arzasynyň esasynda iş berijiniň ony işe kabul etmek hakyndaky buýrugy çykarmak arkaly baglaşylýar (Türkmenistanyň zähmet kodeksiniň 16-njy maddasy).

² Minimal – “minimum - in kiçi” diýen latyn sözünden gelip çykyp, beýlekileriň hatarynda in kiçisi diýmekligi aňladýar;

Raýatlaryň dynç almaga bolan hukugy, ykdysady hukuklaryň biri bolup, onuň mazmuny iş hepdesiniň dowamlylygynyň çäklendirilmeginden, her ýylky tölegli zähmet rugsatlaryndan, her hepdede dynç günleriniň berilmeginden ybaratdyr. Adamlaryň bu hukugy Adam hukuklary hakyndaky Ählumumy Jarnamanyň 24-nji maddasynda hem berkidilýär. Adamlara dynç almaga bolan hukugyň kepillendirilmegi bütin dünýäde ynsanperwerligiň möhüm aňlatmalarynyň biri hökmünde ykrar edilýär.

Iş wagty – bu zähmet hukugynda bellenilişine görä, iş beriji tarapyndan berlen tabşyryklary we görkezmeleri işçiniň ýa-da gullukçynyň özüne görkezilen iş ýerinde ýerine ýetirmäge borçly bolan belli bir kalendar wagtynyň³ dowamlylygydyr. Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň 59-njy maddasyna laýyklykda iş wagtynyň kadaly dowamlylygy hepdede 40 sagatdan artyk bolmaly däldir. Hepdede 40 sagatlyk iş wagty her gün 8 sagatdan 5 günlük iş wagtynyň ýa-da hepdäniň 5 güni her gün 7 sagatdan, 6-njy güni bolsa 5 sagatdan ybarat iş wagtynyň bolmagyny göz önünde tutýar. Mundan başga-da zähmet hukugynda *iş wagtynyň gysgaldylan dowamlylygy* diýen düşünje hem bar. Salgylanylýan kodeksimiziň 60-njy maddasyna laýyklykda, iş wagtynyň gysgaldylan dowamlylygy aşakdaky ýaly bellenilýär:

1) ýaşy on altydan on sekize çenli işgärler üçin – hepdede 36 sagatdan köp bolmaly däl, ýaşy on alta çenli bolan adamlar üçin bolsa – hepdede 24 sagatdan köp bolmaly däl.

2) zähmetiň zyýanly, aýratyn agyr şertleri bolan işlerde işleýän işgärler üçin hepdede 36 sagatdan köp bolmaly däldir. (Iş wagtynyň gysgaldylan dowamlylygyna hukuk berýän zähmetiň zyýanly, aýratyn agyr şertleri bolan önümçilikleriň, sehleriň, kärleriň we wezipeleriň sanawy Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan tassyklanylýar).

Şonuň ýaly-da kanuna laýyklykda hemaýata mätäçligi anyklaýjy toparyň (HMAT) maslahatynyň esasynda I ýa-da II toparyň maýybyna iş wagtynyň gysgaldylan dowamlylygy bellenilip bilner, ýöne ol zähmet hakyny azaltmazdan hepdede 36 sagatdan az bolmaly däldir. Şeýle hem Türkmenistanyň kanunçylygy bilen işgärleriň beýleki toparlary üçin iş wagtynyň gysgaldylan dowamlylygy bellenilip bilner. Şunuň bilen baglylykda iş beriji her bir işgäriň hakyky işlän wagtynyň hasabyny ýöretmäge borçludur.

Dynç alyş günleri diýlende, kanuna laýyklykda işçileriň (zähmetkeşleriň) işden boş günlerine, kada bolup galyşyna görä hepdäniň şenbe we ýekşenbe günlerine düşünilýär. Ýöne Kanun iş berijä işiň ýagdaýlaryndan ugur alyp, zähmetkeşleriň pikiri nazara alyp we ýerine ýetiriji häkimiýetiň ýerli edaralary bilen ylalaşyp, kärdeşler arkalaşygy ýa-da zähmetkeşlere wekilçilik edýän başga gurama bilen bilelikde dynç alyş günlerini hepdäniň başga günlerine geçirmäge rugsat berýär. Ýöne iş berijiniň 40 sagatlyk iş hepdesiniň dowamyndaky iki sany dynç alyş gününü 4 sagatdan ýa-da 6 sagatdan tutuş hepdäniň günlerine paýlap

³Kalendar wagty–“calendarium-bergi kitapçasy” diýen latyn sözünden gelip çykyp, kalendar boýunça gije, 00 sagat 00 minutdan başlanyp, 24 sagat 00 minutda tamamlanýan, 24 sagatdan ybarat bolan bir gün bilen hasaplanýan wagt möçberini aňladýar.

bermäge haky ýokdur. Dynç alyş günleri, raýatlaryň dynç alyşa bolan hukugyny hakyky manysynda üpjün etmek üçin üznüksiz we dowamly bolmalydyr.

Baýramçylyk we hatyra günleriniň öň ýanyndaky günde, Türkmenistanyň ZK-nyň 82-nji maddasynda görkezilen işgärlerden başga işgärleriň işiniň dowamlylygy başgünlük iş hepdesinde-de, altygünlük iş hepdesinde-de bir sagat gysgaldylýar⁴.

Emma önümçiligiň (işniň) şertleri boýunça işlenilmeýän baýramçylyk we ýatlama gününüň öň ýanyndaky günde işniň (çalşygyň) dowamlylygyny azaltmak mümkin bolmadyk üznüksiz işleýän kärhanalarda we işniň aýry-aýry görnüşlerinde işgäriň islegine görä goşmaça dynç alyş wagtyňy bermek ýa-da iş wagtyndan daşary edilen iş üçin bellenen kadalar boýunça hak tölemek bilen artyk işlenen işniň öwezi dolunýar. Şeýle hem altygünlük iş hepdesinde dynç gününüň öň ýanyndaky gün işniň dowamlylygy 5 sagatdan ýokary geçip bilmez.

Mundan başga-da Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň 81-nji maddasynda döwlet tarapyndan dynç alyş günü hökmünde ykrar edilýän baýramçylyk we hatyra günleriniň sanawy berilýär. Olar şu aşakdakylardan ybaratdyr: 1) Täze ýyl – 1-nji ýanwar; 2) Hatyra günü – 12-nji ýanwar; 3) Türkmenistanyň Döwlet baýdagynyň günü – 19-njy fewral; 4) Halkara zenanlar günü – 8-nji mart; 5) Milli bahar baýramy – 21-22-nji mart; 6) 1941-1945-nji ýyllaryň Beýik Watançylyk urşunda Ýeňiş günü – 9-njy maý; 7) Galkynyş, Agzybirlik we Magtymguly Pyragynyň şygryýet günü – 18-nji maý; 8) Milli matam günü – 6-njy oktyabr; 9) Türkmenistanyň Garaşsyzlyk günü – 27-28-nji oktyabr; 10) Türkmenistanyň Milli baýramy – Bitaraplyk günü – 12-nji dekabry; 11) Gurban baýramy – Gurban baýramynyň anyk senesi her ýyl Türkmenistanyň Prezidentiniň namasy bilen kesgitlenilýär; 12) Oaza baýramy – Oaza baýramynyň anyk senesi Türkmenistanyň Prezidentiniň namasy bilen kesgitlenilýär. Eger-de işlenilmeýän baýramçylyk ýa-da hatyra günü, berilýän dynç günü (ýekşenbe) bilen gabat gelse, onda baýramçylyk ýa-da hatyra gününden soň gelýän iş gününde dynç berilýär. İşgärler tarapyndan dynç we işlenilmeýän baýramçylyk günlerini rejeli peýdalanmak maksady bilen Türkmenistanyň Ministrler Kabineti dynç gününü hepdäniň başga gününe geçirmäge haklydyr.

Emma, Kanun, işgärleri baýramçylyk we ýatlama günlerinde önümçilik-tehniki şertleri boýunça duruzyp bolmaýan işlerde (üznüksiz işleýän kärhanalarda), ilata hyzmat etmek zerurlygy bilen baglanyşykly, şeýle hem gaýragoýulmasyz abatlamak we ýükläp-düşüriş işlerinde, dynç alyş günlerinde, işlenilmeýän baýramçylyk we ýatlama günlerinde işlemäge ýol berilýär⁵. Dynç alyş günlerindäki, işlenilmeýän baýramçylyk we ýatlama günlerindäki iş üçin töleg zähmet Kodeksi tarapyndan bellenen tertipde geçirilýär. Türkmenistanyň zähmet kanunçylygyna laýyklykda, gijeki iş wagtyňyň⁶ dowamlylygy hem bir sagat gysgaldylýar.

⁴ Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň 61-nji maddasy

⁵ Türkmenistanyň ZK-nyň 82-nji maddasy;

⁶ Türkmenistanyň ZK-nyň 62-nji maddasyna laýyklykda sagat 22-den 06-a çenli wagat gijeki wagat diýlip hasaplanylýar;

Türkmenistanyň zähmet kanunçylygyna laýyklykda iş berijiniň başlangyjy boýunça işgärleri iş wagtyndan daşary hem işe çekmeklige rugsat berilýär. Ýöne şunda işgär iş wagtyndan daşary işlere çekilende edaranyň ýa-da kärhananyň kärdeşler arkalaşygynyň ýa-da işgärleriň beýleki wekilçilikli guramalarynyň pikirini hasaba almak bilen, şeýle hem işgäriň ýazmaça razylygy bilen geçirilip bilner. İş berijiniň başlangyjy boýunça işgäriň iş wagtynyň bellenen dowamlylygyndan daşary eden işi, gündelik işi (çalşygy), şeýle hem hasap döwründe (aýda, çärýekde, ýylda) iş sagatlarynyň kadaly sanyndan artyk edilen iş *iş wagtyndan daşary iş* diýlip hasap edilýär.

Kanunçylyga laýyklykda iş beriji iş wagtyndan daşary işleri diňe kanunda göz önünde tutulan (TZK-nyň 64-nji maddasynda) aýratyn halatlarda ulanyp biler.

Göwreli aýallar, on sekiz ýaşyna ýetmedik işgärler, şeýle hem Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda işgärleriň beýleki toparlary iş wagtyndan daşary işlere goýberilmeýär⁷.

Kanuna laýyklykda işgärlere iş wagtynda hem dynç almak we nahar edinmek üçin dowamlylygy bir sagatdan az bolmadyk, ýöne iki sagatdan köp bolmadyk arakesme berilýär. Arakesme wagty iş wagtyna goşulmaýar. Dynç almak we naharlanmak üçin arakesme kada hökmünde iş başlanandan her dört sagatdan soň berilmelidir. Arakesmäniň başlanýan we gutarýan wagty kärhananyň içerki zähmet düzgün-tertipleşdirmiş kadalary arkaly kesgitlenilýär. İşgärler arakesmäni özüleriniň makul bilşine görä peýdalanýarlar. Şol wagtyň içinde olar iş ýerinden gidip bilerler. Önümçiligiň şertlerine görä arakesme belläp bolmaýan işlerde iş wagtynyň dowamynda işgäre dynç almak we naharlanmak üçin wagt we ýer berilmelidir. Şunuň ýaly işleriň sanawy, dynç almagyň we naharlanmagyň wagty we ýeri işgärleriň kärdeşler arkalaşygy ýa-da beýleki wekilçilikli guramasy bilen ylalaşylyp iş beriji tarapyndan bellenişli⁸. Şonuň ýaly-da ýylyň yssy (sowuk) wagtynda açyk howada ýa-da jaýyň içini ýeñijirediş (sowadyş, ýyladyş) ulgamlary bolmadyk, ýapyk jaýlardaky işlerde işgärlere arakesmeler berilýär ýa-da iş wagtlaýynça arasy kesilip (bes edilip) bilner. Arakesmäniň başlanýan we gutarýan wagty iş beriji tarapyndan kesgitlenilýär we degişli buýruk bilen resmileşdirilýär. Howanyň ýokary (pes) temperaturasy⁹ netijesinde ýylyň yssy (sowuk) wagtynda iş bes edilen mahalynda iş beriji işgäri zähmetiň has amatly şertleri bolan başga işe wagtlaýyn geçirmäge haklydyr. İşgärlere arakesme berilýän ýa-da işiň wagtlaýyn arasy kesilip (bes edilip) bilinjek howanyň temperatura düzgüni Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan bellenişli.

Mälim bolşy ýaly, *her ýylky tölegli zähmet rugsatlary* diýlende, işgärlere belli bir wagt möhletiniň dowamynda berilýän tölegli dynç alyş günlerine düşünilýär. Türkmenistanyň ZK-nyň 84-nji maddasyna laýyklykda, her ýyl berilýän rugsatlaryň her ýyl berilýän *esasy* rugsat, *goşmaça* rugsat, *durmuş* rugsady we *iş haky tölenilmeýän* rugsat ýaly görnüşleri bardyr.

⁷ Türkmenistanyň ZK-nyň 64-nji maddasy;

⁸ Türkmenistanyň ZK-nyň 74-nji maddasy;

⁹ Temperatura-“temperature-degişli derejede süýşmek, kadaly ýagdaý” diýen latyn sözünden gelip çykyp, gyzgynlyk we sowuklyk ölçegini aňladýar;

Esasy rugsat – bu her ýylda, dowamlylygy 30 senenama gün möçberinde, ähli görnüşdäki bilim edaralarynyň pedagogik¹⁰ işgärlerine we ýolbaşçylaryna, şeýle hem maýyplara bolsa dowamlylygy 45 senenama gün möçberinde, ylmy guramalarda, edaralarda we kärhanalarda wezipeleri eýeleýän we ylmlaryň doktory diýen alymlyk derejesi bolan ylmy işgärlere her ýylky esasy rugsat 45 senenama günü, ylmlaryň kandidaty diýen alymlyk derejesi bolanlara 36 senenama günü möçberinde berilýän rugsatdyr. Kanuna laýyklykda, ýylda berilýän esasy rugsat her ýylda berilmelidir. Her ýylky esasy rugsadyň başlanýan wagty hakynda iş beriji rugsadyň başlanmagyna azyndan on baş gün galanda işgäri habarly etmelidir. İşgär ilkinji işläp başlan ýyly üçin esasy rugsady almak hukugyna zähmet şertnamasynyň baglaşylan gününden başlap üznüksiz on bir aý işländen soň eýe bolýar.

Üznüksiz işiň on bir aýy geçmänkä islegine görä rugsat, aýallara – göwreliligi we çaga dogranlygy üçin berilýän rugsadyň öň ýanynda ýa-da onuň yzyndan, maýyplara; kämillik ýaşyna ýetmediklere; iş beriji – şahsy tarap tarapyndan işgärleriň sanynyň ýa-da wezipe sanawynyň gysgaldylmagy, kärhananyň ýatyrylmagy ýa-da işiň bes edilmegi bilen baglanyşykly öňki iş ýerinden boşadylan işgäre, şeýle hem onuň başga işe geçirilen ýagdaýynda; işini esasy işi bilen utgaşdyryp işleýän işgäre berilýär (esasy iş ýeri boýunça her ýylky esasy rugsat bilen bir wagtda tölenilmeýän rugsat).

Işiň ikinji we soňky ýyllary üçin her ýylky esasy rugsat kärhanada bellenen rugsatlaryň grafigine laýyklykda berilýär. Ähli görnüşlerdäki bilim edaralarynyň pedagogik işgärlerine her ýylky esasy rugsat olaryň işe giren wagtyna garamazdan tomusky rugsatlar döwründe berilýär.

Goşmaça rugsat – bu, zähmetiň aýratyn şertleri bolan iş, işiň aýratyn hasiýeti, toý dabaralaryny geçirmek üçin we merhumy jaýlama we ýatlama dessuryňy amala aşyrmak üçin, şonuň ýaly-da 62 ýaşa ýeten raýatlara berilýän goşmaça rugsatdyr. Türkmenistanyň ZK-nyň 90-njy maddasyna laýyklykda, zähmetiň zyýanly şertleri bolan işlerde işleýänlere – ýagny magdan däl gurluşyk materiallaryny gazyp almak boýunça kânlerdäki we karýerlerdäki açyk dag-magdan işlerinde, görkezilen işleri üpjün edýän tehnologik ulagy ulanýan, gyzgyn önümçiliklerde, şeýle hem zähmetiň zyýanly şertleri bolan beýleki işlerde – dowamlylygy 7 senenama gününe çenli, zähmetiň aýratyn agyr şertleri bolan işlerde – 15 senenama gününe çenli. Zähmetiň aýratyn şertleri bolan iş üçin goşmaça rugsat berilmäge degişlidir. Zähmetiň aýratyn şertleri bolan iş üçin goşmaça rugsadyň berilýän işleriniň, kärleriniň we wezipeleriniň sanawy, şonuň ýaly-da şertleri Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan tassyklanylýar. Kanuna laýyklykda işiň aýratyn häsiýeti üçin goşmaça rugsat ýokary nerw, akyl dartgynlygy we beýleki ýokarlandyrylan ýükleri bolan işlerde işleýän işgärlere olaryň işe ukyplylygyny doly derejede dikeltmek üçin berilýär. Işiň aýratyn häsiýeti üçin goşmaça rugsadyň dowamlylygy ugrukdyryjynyň (dispetçeriň¹¹) şahadatnamasy bolan, howa hereketini dolandyryýan işgärlere – 7 senenama gününe

¹⁰ Pedagogika-“paidagogike-terbiýe bermek we okatmak baradaky ylym” diýen grek sözünden gelip çykan adalga;

¹¹ Dispetçer-“dispatch-çalt berjaý etmek” diýen iňlis sözünden gelip çykyp, uçuşlary ýerden dolandyryjyny we ugrukdyryjyny aňladýar;

çenli, iş ýylynda uçulan sagatlara baglylykda uçuş we uçuş-synag ediş düzüminiň işgärlerine – 15 senenama gününe çenli, kadalaşdyrylmadyk iş günü bolan adamlara – üç senenama günü möçberinde bellenilýär¹².

Kanuna laýyklykda *toý dabaralaryny geçirmek üçin, merhumy jaýlama we ýatlama dessuryny amala aşyrmak üçin berilýän goşmaça rugsat*, toý dabaralaryny (ogul öýermek, gyz çykarmak) geçirmek üçin maşgalanyň iki baştutanyna, şeýle hem nikalaşýan adamlara dowamlylygy 10 senenama günü, olardan 5 günü toýa çenli, 5 günü toýdan soň berilýär. Raýat ýagdaýynyň namalarynyň ýazgylary (RÝNÝ) edarasy tarapyndan berilýän kepilnama toý dabaralaryny geçirmek üçin goşmaça rugsat bermäge esasydyr. Eger-de nika Türkmenistanyň çäginde daşynda baglaşylýan bolsa şu maddanyň birinji böleginde görkezilen adamlara, olaryň arzasy boýunça dowamlylygy 10 senenama günü bolan goşmaça rugsat berilýär. Goşmaça rugsadyň tölegi daşary ýurtda nikanyň hasaba alnandygyny güwä geçýän resminamanyň bellenen tertipde tassyklanylýan nusgasynyň esasynda Türkmenistanyň RÝNÝ edarasy tarapyndan berlen kepilnama boýunça geçirilýär¹³.

Şonuň ýaly-da RÝNÝ-nyň edarasy tarapyndan berilýän kepilnamanyň esasynda jaýlama we ýatlama dessuryny amala aşyrmak üçin dowamlylygy 10 senenama günündäki goşmaça rugsat aradan çykanyň ýakyn hossarlarynyň ikisine berilýär. *Ýakyn hossarlar* diýlip ata-eneler (olar bolmadyk mahalynda hossarlar we howandarlar), är-aýallar, çagalar, ata we ene tarapyndan baba we mama, agtyklar, süýtdeş doganlar we uýalar, oglunyň gelinleri we giýewler hasap edilýär (ZK-nyň 94-nji maddasynyň 2-nji bendi). Jaýlama we ýatlama dessuryny amala aşyrmak üçin Türkmenistanyň çäklerinden daşary gidýän adamlara goşmaça rugsat, olaryň arzasyň we ýakyn hossarynyň aradan çykandygy hakynda bellenen tertipde tassyklanan habarynyň esasynda berilýär. Goşmaça rugsadyň tölegi daşary ýurt döwletinde aradan çykmanyň bellige alnan faktyny tassyklaýan resminamanyň bellenen tertipde tassyklanan nusgasynyň esasynda Türkmenistanyň RÝNÝ-nyň edarasy tarapyndan berlen kepilnamanyň berilmegi bilen geçirilýär¹⁴. Türkmenistanyň ZK-nyň 95-nji maddasyna laýyklykda, dowamlylygy üç gün bolan goşmaça rugsat *62 ýaşa ýeten* we eýeçiligiň görnüşine garamazdan kärhanalarda işleýän Türkmenistanyň raýatlaryna berilýär ýa-da işgäriň 62 ýaşa ýeten iş ýyly üçin her ýylky esasy rugsadyna goşulýar.

Durmuş rugsady – bu aýal maşgala bolan işgäre göwrelilik we çaga dograndygy boýunça, şeýle hem çaga seredýänligi üçin berilýän rugsatdyr. Şonuň ýaly-da *durmuş rugsadyna* Türkmenistanyň ZK-nyň 98-102-nji maddalarynda görkezilen adamlara, ýagny gündizki-gaýybana (agşamky) we gaýybana görnüşler boýunça ýokary we orta hünärment okuw mekdeplerinde önümçilikden aýrylman okaýan işgärlere berilýän, şonuň ýaly-da gündizki-gaýybana (agşamky) we gaýybana görnüşler boýunça ýokary okuw mekdeplerinde okamak bilen baglanyşykly berilýän we gündizki-gaýybana (agşamky) we gaýybana görnüşler boýunça orta hünärment okuw mekdeplerinde okamak bilen baglanyşykly berilýän rugsatlar, şeýle hem diplom taslamasyny (işini) taýýarlamak üçin berilýän rugsatlar

¹² Türkmenistanyň ZK-nyň 91-nji maddasy;

¹³ Türkmenistanyň ZK-nyň 93-nji maddasy;

¹⁴ Türkmenistanyň ZK-nyň 94-nji maddasy;

we döredijilik rugsatlary degişlidirler¹⁵.

Kanunda anyk görkezilen halatlarda işgär iş haky tölenilmeyän rugsatdan hem peýdalanyp bilýär. Hereket edýän kanunçylykda, esasly sebäpler ýüze çykan mahalynda işgäriň islegine görä ýylyň dowamynda dowamlylygy 10 senenama gününe çenli zähmet haky tölenilmeyän rugsat berilýär. Haçanda işgäre 10 senenama gününden köp dowamlylykda zähmet haky tölenilmeyän rugsat gerek bolan halatlarynda oňa her ýylky esasy rugsadyň ýa-da goşmaça rugsatlaryň hasabyna goşmaça günler berlip bilner.

Düşündirilýän maddada döwletiň adamlaryň ýaşayan ýerinde dynç almagy hem-de işden boş wagtyňy netijeli peýdalanmagy üçin amatly şertleri döredýändigini hakynda hukuk kadasy berkidilýär. Döwlet tarapyndan adamlaryň dynç alyş wagtyňy netijeli we paýhasly ulanmaklary üçin teatrlar, kitaphanalar, muzeýler, dynç alyş we bejeriş merkezleri, dynç alyş zolaklary döredilýär. Seýilgähler açylýar. Sport bilen meşgullanmak üçin merkezler hem-de stadionlar¹⁶ gurulýar. Ýurduň çäginde sporty we syýahatçylygy ösdürmek babatda ençeme çäreler amala aşyrylýar. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň ulgamynda-da ençeme dynç alyş çäreleri durmuşa geçirilýär. Bu amala aşyrylýan çäreleriň ählisi hem adamlaryň işden boş wagtlaryny peýdaly ulanmaklaryny üpjün etmeklige gönükdirilýär. Dynç almak üçin diňe bir wagtyň bolmagy däl, eýsem, şol dynç alyş wagtyňy ýerlikli peýdalanmak möhümdir. Dynç almagy başarnykly guramak gerek. Biziň döwletimiz raýatlaryň dynç almagy we hemmetaraplaýyn ösmegi üçin ähli şertleri döredýär. Okuwdan we işden boş wagtyň özi biderek geçirilmeli wagt bolman eýsem jemgyýetçilik baýlygydyr. Ýitirilen wagty gaýtaryp getirip bolmaýar. Özüni kadaly durmuş düzgünine, peýdaly işe endik etdirmäge, mekdepdan başlap girişmek gerek. Öz wagtyňy ýerlikli peýdalanmagy öwrenen adama öz saglygyny saklamak we pugtalandyrmak, öz ukyplaryny ösdürmek, özüniň ruhy dünýäsini baýlaşdyrmak üçin mümkinçilikler çäksizdir.

¹⁵ Türkenistanyň ZK-nyň 98-102-nji maddalary;

¹⁶ Stadion-“stadion-bäsleşik geçirilýän ýer” diýen grek sözünden gelip çykan adalga;

4-nji tema. Türkmenistanyň raýat hukugynyň esaslary

4 sagat

M e ý i l n a m a :

1. Raýat hukugy hakynda düşünje.
2. Raýat hukuk gatnaşyklary.
3. Eýeçilik hukugy barada düşünje.
4. Raýat hukuk borçnamalary.

Raýat hukugy – taraplary deňhukukly, aýrybaşga emläkli, biri-birine tabynlykda durmaýan haryt-pul, emläkleýin gatnaşyklary we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary öwrenýän hukuk pudagydyr.

Türkmenistanyň raýat Bitewi Kanuny 1998-nji ýylyň 17-nji iýulynda kabul edildi we 1999-njy ýylyň 1-nji martyndan güýje girdi. Raýat Bitewi Kanunynyň ýörelgeleri – raýat kanunlary özüne düzgünleşdirmäge degişli bolan gatnaşyklara gatnaşyklaryň deňligini, eýeçiligiň eldegrilmesizligini, şertnamanyň erkinligini, kim-de bolsa biriniň hususy işlere esassyz gatyşmagyna ýol berilmesizdigini, raýat hukuklaryny päsgelçiliksiz amala aşyrmagyň, bozulan hukuklaryň dikeldilmegini üpjün etmegiň we şol hukuklary kazyýetiň üsti bilen goramagyň zerurdygyny ykrar etmäge esaslanýar.

Bitewi kanun 1318 maddany birikdirýän 5 bölekden ybaratdyr.

Adamyň hukuklary - adamyň ykdysady, sosial, syýasy we medeni çygyrlardaky mümkinçiliklerine hem-de isleglerine, şeýle hem adamyň döwlet babatda hukuk ýagdaýynyň häsiýetlendirmesine düşünilýär. „*Raýatyň hukuklary*“ diýen adalga bolsa adama kanunda berkidilen emläkleýin we emläkleýin däl hukuklaryny aňladýar. Umuman „*adamyň we raýatyň hukuklary hem azatlyklary*“ diýen adalga „*esasy hukuklar we azatlyklar*“ diýen adalga bilen manydaş adalga bolup, adamyň we raýatyň Konstitusiyada berkidilen hukuklarynyň we azatlyklarynyň jemini aňladýar. Esasy hukuklar we azatlyklar dört görnüşe bölünýärler:

1. *Şahsy hukuklara* (şahsy durmuş we şahsy erkinlik çygrynda) - ýaşayşa, şahsyýetiň mertebesine, erkinlige we şahsy eldegrilmesizlige, şahsy durmuşynyň, şahsy we maşgala syrlarynyň eldegrilmesizligine, mertebesini we at-abraýyny, hat alyşmagyň, telefon gepleşikleriniň, poçta, telegraf we beýleki habarlary alyşmagyň syryny goramaklyga, ýaşayş jaýynyň eldegrilmesizligine, öz milli deňgijligini kesgitlemäge, öz ene dilinde geplemäge, geplejek dilini erkin saýlamaga, özüni kämilleşdirmäge, bilime we döredijilige, ýaşajak ýerini erkin saýlap almaga, erkin gezmäge, wyždan azatlygyna we dine ynanmak erkinligine bolan hukuklar degişlidir.

2. *Syýasy-jemgyýetçilik hukuklara* (syýasy-jemgyýetçilik çygrynda) – erkin pikir ýöretmäge we pikirini beýan etmäge, maglumatlary almaga, beýleki raýatlar

bilen birleşmeler döretmäge, ýygnyşyklary, ýörişleri, mitingleri¹⁷ we demonstrasiýalary¹⁸ erkin geçirmäge, döwleti dolandyrmaklyga gatnaşmaga, saýlamaga we saýlanmaga, döwlet we ýerli öz-özüni dolandyryş edaralaryna ýüz tutmaga bolan hukuklar degişlidir.

3. *Sosial-ykdysady hukuklara* (sosial-ykdysady çygyrda) – kanun tarapyndan gadagan edilmedik telekeçilik işinde we ykdysady işiň gaýry görnüşlerinde öz ukyplaryny we emlägini erkin ulanmaga, hususy eýeçilige, erkin zähmet çekmäge, dynç alyşa, eneliğiň, çagalygyň, maşgalanyň goraglylygyna, çagalary barada alada etmäge we olary terbiyelemäge, durmuş üpjünçiligine, abadanlaşdyrylan ýaşayş jaýyna, saglygynyň goraglylygyna we lukmançylyk kömegini almaga, abadanlaşdyrylan daşky gurşawa, bilim almaga, edebiýat, sungat, ylmy-tehniki döredijilik we döredijiliğiň beýleki görnüşleri bilen erkin meşgullanmaga, jemgyýetiň medeni durmuşyna gatnaşmaga, medeni desgaldan we medeni gymmatlyklardan erkin peýdalanmaga bolan hukuklar degişlidir.

4. *Beýleki hukuklaryny we azatlyklaryny goramaga bolan hukuklara* – döwletiň ynsan hukuklaryny goramaga niýetlenen hukuk serişdeleri bilen özüni goramaga bolan özüniň şahsy mümkinçiliklerini utgaşdyrmaga (*öz-özüni goramaga*), hukuklaryny we azatlyklaryny kazyýetde goramaga, ygtyýarly adyl kazyýetlige, ýuridik-hünärmen kömegini almaga, günäsizlik prezumpsiýasyna¹⁹, adyl kazyýetliğiň ynsanperwerligine, kanunyň bozulmagy zerarly zyýan ýetirilen jebir çekenleriň bähbitleriniň goraglylygyna (*ýetirilen zyýanyň öweziniň dolunmagyna*), hereket edýän kanunyň ulanylmagyna, jogapkärçiligi ýüze çykarýan ýa-da agyrlaşdyrýan täze kabul edilen kanunyň yzyna täsir ediş güýjünden ýüz döndermäge, amala aşyrylan pursadynda hukuk bozulmasy hökmünde ykrar edilmedik hereket üçin jogapkärçiligi belleýän täze kabul edilen kanunyň ulanylmagyndan ýüz döndermäge, hukuk bozulmasy üçin jogapkärçiligi aradan aýyryýan ýa-da ýenilleşdirýän täze kabul edilen kanuna goldanylmagyny gazanmaga bolan hukuklar degişlidir.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 5-nji maddasynyň 3-nji bölegindäki hukuk kadasyna laýyklykda şu hukuklara dahylly islendik hukuk namasy hemmeleriň dykgatyna ýetirilmese olar kabul edilen pursadyndan başlap ýuridik güýjüni ýitirýärler. Sebäbi islendik demokratik, hukuk we dünýewi döwletde adam jemgyýetiň we döwletiň iň gymmatly hazynasy hökmünde kesgitlenilýär. Döwletiň tutuş işi hem adamyň durmuşyny abadanlaşdyrmaga, onuň hukuklaryny we azatlyklaryny ykrar etmäge gönükdirilýär. Hut şonuň üçinem döwletiň işiniň netijeliliginiň esasy ölçegi bolan adam döwletiň kabul edýän hukuk namalarynda özüne dahylly neneňsi kadalaryň we düzgünleriň bardygyny bilmäge hem-de şol kadalaryň öz durmuşyna nähili täsir etjekdigini bilmäge mümkinçiliginiň bolmagyna hukuklydyr. Kabul edilen hukuk namasynyň bada-bat raýatlaryň dykgatyna ýetirilmegi adamlara şol täze kabul edilen hukuk namasynyň kadalaryna

¹⁷ Miting-“meeting-ýygnyşmak” diýen iňlis sözünden gelip çykyp, gündelik durmuşyň möhüm syýasy, ykdysady, medeni we gaýry meseleleri barada pikir alyşmak üçin adamlaryň ýygnyşmaklaryny aňladýar;

¹⁸ Demonstrasiýa-“demonstrare-görkezmek” diýen latyn sözünden gelip çykyp, raýatlaryň belli bir toparynyň öz jemgyýetçilik-syýasy pikirini beýan etmek üçin geçirýän köpçülikleýin ýörişlerini aňladýar.

¹⁹ Prezumpsiýa-“praesumptio-çaklamak, garaşmak” diýen latyn sözünden gelip çykyp, tersine subut edilýänça çak edilýän zadyň hakykat hökmünde görüýändigini aňladýar.

we düzgünlerine laýyklykda döwlet babatda öz hukuk ýagdaýlaryny tertibe salmaga, zerurlyk ýüze çykan halatynda şikaýat etmek, talap etmek ýaly hukuklarynyň kömegi bilen özlerini goramaga mümkinçilik döreýär. Bu hukuk kadasyň mazmuny gönüden-göni Esasy Kanunymyzyň 1-nji maddasy we 3-nji maddasy bilen baglanyşyklydyr. Sebäbi 1-nji maddada Türkmenistanyň demokratik, hukuk we dünýewi döwletdigi kesgitlenýär, 3-nji maddada bolsa Türkmenistanda jemgyýetiň we döwletiň iň gymmatly hazynasynyň adamdygy berkidilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 9-njy maddasy eýeçilik baradaky hukuk kadalaryny özünde jemleýär. Eýeçilik adamzat siwilizasiýasynyň²⁰ emele gelmegine we onuň ösüşine täsir eden, täsir edýän hem-de täsir etjek möhüm düşünjeleriň biridir.

Eýeçilik diýmek – maddy we ruhy gymmatlyklaryň kimdir birine degişlidigini aňladýar. Eýeçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan hukuknamalaryň toplumyna *eýeçilik hukugy* ýa-da *eýeçilik hukugynyň çeşmeleri* diýilýär. Raýatyň nukdaýnazaryndan eýeçilik hukugy diýmek – munuň özi şahsyň emläk eýesiniň öz zatlaryna, öz işleýşine görä eýelik edip, olary peýdalanyp, olara ygtyýar edip bilýänligidir.

Şeýle hem eýeçilik adamzat taryhynyň dowamynda yzygiderli ösýän we kämilleşýän jemgyýetçilik gatnaşyklary bolup, olar jemgyýetiň maddy hem maddy däl baýlygyny emele getirýän zatlaryň dürli şahslaryň (*aýratyn şahsyýetleriň, sosial toparlaryň, döwletiň*) arasynda paýlanylmagyny häsiýetlendirýär. Eýeçilik gatnaşyklarynyň bir subýektine degişli zatlaryň jemi eýeçiligiň obýektini, ýagny belli bir şahsyň emlägini emele getirýär. Şonuň üçin kähalatda eýeçilik gatnaşyklaryny *emläkleýin gatnaşyklar* diýip hem atlandyryrlar. Eýeçilik gatnaşyklary döwlet tarapyndan kanun esasynda kadalaşdyrylandan soň bolsa ol gatnaşyklar eýeçilik hukugyna öwrülýär.

Eýeçilik hukugy – 1) obýektiw manyda düşünilende, bu maddy we intellektual serişdeleriň jemgyýetiň agzalaryna degişlidigi babatda ýüze çykýan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan hukuk kadalarynyň jemidir; 2) subýektiw manyda düşünilende, bu anyk şahslaryň eýeçilik hukugydyr, ýagny subýektiw (shahsy) manyda eýeçilik hukugy üç sany düzüm böleginden ybaratdyr: a) Emläge eýelik etmek; b) Emläkten peýdalanmak; c) emläge ygtyýar etmek.

Emläge eýelik etmek – bu şahsyň belli bir zady (emlägi) edinmäge we özünde saklamaga bolan hukugyny aňladýar. Mysal üçin, bir adam dükandan kitap tekjesini satyn alýar (edinýär). Şeýle ýagdaýda edinilen emläk kanuny ýol bilen edinilen emläk diýlip hasaplanýar. Şahsyň belli bir zady satyn alanda özüne degişli puly töläp satyn almagy onuň edinen emläginiň kanuny ýol bilen edinilen emläk bolmagynyň hökmany şertidir. Sebäbi ogurlanan, aldanyp alnan ýa-da başga hili bikanun usul bilen alnan pula satyn alnan emläk bikanun usul bilen edinilen emläk diýlip hasap edilýär. Emlägi kanuny ýol bilen edinmek diňe bir zady (emlägi) satyn almak arkaly amala aşyrylýan däl. Emläk sowgat berlip, miras goýlup, çalşylyp,

²⁰Siwilizasiýa-“civilis-raýatlyk, döwletlilik” diýen latyn sözlerinden gelip çykyp, jemgyýetiň ösüşiniň derejesini aňladýar.

tapyndy bolup hem, baýrak berlip hem bilinýär. *Emläkten peýdalanmak* – bu şahsyň öz edinen emläginden peýdalanmaga, ýagny özüniň maddy we ruhy zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin eýelik edýän emlägini ulanmaga bolan hukugyny aňladýar. Mysal üçin satyn alan kitap tekjesinde öz kitaplaryny goýmak we ony özüniň gaýry şahsy bähbitleri üçin ulanmak;

Eýeçiligindäki emläge ygtyýar etmek – bu şahsyň öz eýeçiligindäki emlägi satmaga, sowgat bermäge, kärendesine bermäge we ş.m. hereketleri amala aşyrmaga bolan ygtyýarlygyny aňladýar. Mysal üçin, eýeçiligindäki kitap tekjesini satýar ýa-da kimdir birine sowgat berýär. Emläk eýesiniň ygtyýarlygynda eýeçilik hukugynyň şu düzüm bölekleriniň üçüsi hem jemlenende ol doly eýeçilik hukugyna eýe bolýar we islegine görä öz eýeçiligindäki emläk babatda kanuna we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryna ters gelmeýän hem-de beýleki şahslaryň kanun tarapyndan goralýan hukuklaryna we bähbitlerine zyýan ýetirmeýän islendik hereketi etmäge haklydyr.

Mundan başga-da, emläk eýesi doly eýeçilik hukugyny özünde saklap galmak bilen öz emlägini başga şahslaryň eýelik etmegine we peýdalanmagyna, çäklendirilen derejede ygtyýar etmegine hem berip bilýär. Mysal üçin, ulag serişdesiniň eýesi (emläk eýesi) tarapyndan başga bir şahsa ulag serişdesine eýelik etmäge, ony dolandyrmaga, ondan peýdalanmaga we ony girewine goýmaga, çalyşmaga, satmaga we ş.m. ygtyýar berýän ynanç hatynyň²¹ berilmegi.

1993-nji ýylyň 1-nji oktyabrynda kabul edilen “Eýeçilik hakynda” Türkmenistanyň kanunyna laýyklykda Türkmenistanda eýeçiligiň şu aşakdaky görnüşleri bardyr:

- hususy eýeçilik;
- döwlet eýeçiligi;
- jemgyýetçilik birleşikleriniň (guramalarynyň) eýeçiligi;
- halkara guramalarynyň eýeçiligi;
- gatyşyk (birleşen) eýeçilik;
- kooperativ birleşikleriniň eýeçiligi;
- bilelikdäki kärhanalaryň eýeçiligi.
- beýleki döwletleriň, olaryň ýuridiki taraplarynyň we raýatlarynyň eýeçiligi;

Görkezilen kanuna laýyklykda Türkmenistanyň kanunçylyk namalary bilen eýeçiligiň başga, ýagny kanunda göz önünde tutulmadyk görnüşleri hem döredilip bilinýär.

Hususy eýeçilik diýlende fiziki şahslaryň eýeçiligine, ýuridik şahslaryň hususy eýeçiligine hem-de fiziki we ýuridik şahslaryň eýeçilik obýektleriniň birleşdirilmeginiň netijesinde döredilýän gatyşyk hususy eýeçilige düşünilýär. “Eýeçilik hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň 9-njy maddasyna laýyklykda, raýatlaryň eýeçiligi: raýatyň eýeçiligi görnüşinde we raýatlaryň birleşiginiň eýeçiligi görnüşinde bolup bilýär. Ýer, ýagny mellek ýerleri, ýaşaýyş jaýlary, öýler, ýazlag öýleri (daçalar), bagçylyk öýleri, ulag jaýlary, gaýry jaýlar we binalar, mellek ýerdäki agaçlar-ösümlükler, öý hojalyk senetleri we adamyň şahsy

²¹ Ynanç haty – bu bir şahsyň özüniň belli bir ygtyýarlyklaryny öz adyndan çykyş etjek wekile berýändigini hakynda hukuk resminamasy.

sarp ediş zatlary, önüm berýän mal hem-de iş maly, guş-towuk, pul serişdeleri, aksiýalar²², obligasiýalar²³ hem-de beýleki gymmat bahaly kagyzlar, akyl zähmetiniň netijeleri, köpçülikleýin habar beriş serişdeleri, hususy (maşgala) kärhanasy, önümçilik, sarp ediş, sosial, medeni hajatlar we başga hajatlar üçin niýetlenen her bir emläk, ýagny Türkmenistanyň kanunçylygynda emlägiň raýata degişli bolup bilmejek diýlip göz önünde tutulan gornuşlerinden özgeleri Türkmenistanyň raýatlarynyň hususy eýeçiliginde bolup bilýär. Raýatlaryň birleşiginiň eýeçilik obýektleri (emlägi) birleşige girýän raýatlaryň goýýan goýumlarynyň, olaryň alan girdejileriniň we beýleki kanuny çeşmeleriň hasabyna döredilýär. Görkezilen kanunyň 12-nji maddasyna laýyklykda, ýerasty baýlyklar, tokaý fondy²⁴, suw resurslary²⁵, howa giňişligi, territorial suwlaryň we deňiz boýunça ykdysady zonanyň²⁶ resurslary, döwlet tarapyndan goralýan ýa-da aýratyn görnüşde peýdalanylýan tebigy territoriýalar, Türkmenistanyň taryhy we medeni mirasyna degişli obýektler (seýrek duş gelýän medeni we tebigy ýadygärlikler hem-de tebigatyň, medeniýet taryhynyň, ylmyň we tehnikanyň obýektleri, şol sanda döwlet muzeýlerinde²⁷, arhiwlerinde we kitaphanalarynda saklanýan gymmatly zatlar, şol sanda olaryň ýerleşýän otaglary hem jaýlary) Döwletiň aýratyn eýeçiligi hasaplanýar.

Döwlet eýeçiligine ýer, Türkmenistanyň häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, Ýaragly Güýçleriniň, milli howpsuzlyk edaralarynyň, serhet we içerki goşun edaralarynyň emlägi; goranmak obýektleri, bir bitewi energetika²⁸ ulgamy; umumydöwlet ähmiýeti bolan köpçülikleýin peýdalanylýan ulag ulgamy, aragatnaşyk we maglumat ulgamy; döwlet býujetiniň serişdeleri, döwlet (merkezi) banky²⁹, beýleki döwlet banklary we olaryň edaralary hem-de olaryň döredýän karz resurslary; döwlet ätiýaçlyk, ätiýaçlandyryş gaznalary we beýleki gaznalar; döwletiň okuw jaýlarynyň, ylmy-barlag institutlarynyň hem obýektleriniň,

²² Aksiýa-“action-gymmatly kagyz” diýen fransuz sözünden gelip çykyp, maýa goýujy (inwestor) tarapyndan paydarlar jemgyýetiniň maýa goýum gaznasyna belli bir pul möçberini geçirendiginiň (paý goýandygynyň) subutnamasy bolan gymmatly kagyz, paýnama;

²³ Obligasiýa-“obligatio-borçnama” diýen latyn sözünden gelip çykyp, obligasiýanyň eýesine anyk göterim görnüşinde ýyllyk girdejini berýän gymmatly kagyz bolup, döwletiň ýa-da paydarlar jemgyýetiniň fiziki hem ýuridik şahslardan göterimine karz alyp, ýerine şol karzy alandygy hakynda subutnamany-obligasiýany bermegini aňladýar;

²⁴ Fond-“fundus-düýbi, esasy” diýen latyn sözünden gelip çykyp, belli bir kysymly serişdeleriň (pul, tebigy serişdeler, ýer we ş.m.) bir ýere jemlenmegini ýa-da şeýle görnüşli serişdeleriň umumy jemini aňladýar. Belli bir serişdeleriň emeli jemlenmegi göz önünde tutulanda haýsydyr bir ugur boýunça haýyr-sahawat ýa-da gaýry maksatlary amala aşyrmak üçin döredilýän gurama düşünilýär;

²⁵ Resurs-“resource-kömekçi serişde” diýen fransuz sözünden gelip çykyp, pul serişdelerini, dürli görnüşli gymmatlyklary, girdejileri, tebigy baýlyklary, ätiýaçlyk serişdelerini, mümkinçilikleri aňladýar;

²⁶ Zona-“zone-guşak, zolak” diýen grek sözünden gelip çykyp, belli bir çäkleriň arasyndaky giňişligi aňladýar;

²⁷ Muzeý-“museion-muzalaryň (greklerde sungata penakärlik edýän 12 sany periler) ybadathanasy” diýen grek sözünden gelip çykyp, 20.12.1996 ýylda kabul edilen, Muzeýler we muzeý işi hakynda Türkmenistanyň kanunynyň 1-nji maddasyna laýyklykda, tebigat ýadygärliklerini, maddy we ruhy medeniýeti öwrenmek, raýatlary milli hem-de dünýä taryhy-medeni mirasynyň gazananlary bilen tanyşdyrmak üçin niýetlenen medeni aň-bilim we ylmy-barlag edaralarydyr.

²⁸ Energetika-“energeia-işjeňlik” diýen grek sözünden gelip çykyp, materiýanyň (latynça *material-jisim*) hereket edende belli bir işi etmek häsiýetini, kuwwatyny aňladýar;

²⁹ Bank-“banco-oturgyç, pul çalyşýanyň (serrabyň) dükaný” diýen italýan sözünden gelip çykyp, goýumlary kabul etmeklige, karz bermeklige, kärhanalaryň arasyndaky hasaplaşyklary geçirmeklige we gymmatly kagyzlaryň söwdasyny etmeklige ýörite ygtyýarnamasy (*lisenziýa*-latynça *licentia-azatlyk, hukuk*) bolan maliýe guramasyny aňladýar;

gidrometeorologiýa³⁰ gullugy obýektleriniň, daşky gurşawy we tebigy baýlyklary goraýyş obýektleriniň, standartizasiýa³¹ we metrologiýa gulluklarynyň emlägi; döwlet kärhanalarynyň emlägi; senagatda desgalar hem halk hojalyk toplumlary, agrosenagat toplumynyň döwlet kärhanalary; sosial-medeni pudaga degişli obýektler hem-de döwletiň býujet serişdeleriniň we gaýry serişdeleriniň hasabyna döredilen we edinilen gaýry emläk ýa-da beýleki eýeçilik hukugynyň subýektleriniň Türkmenistanyň eýeçiligine muzdsuz beren emläkleri we eýeçilik hukugy, açyşlar, oýlap tapyşlar, akyl zähmetiniň beýleki netijeleri degişlidir. Şeýle hem Türkmenistanyň beýleki döwletler bilen baglaşan ylalaşyklarynda bilelikdäki eýeçilik hukugyna degişli obýektler kesgitlenilip bilinýär. Döwlet eýeçiligine degişli obýektler belli bir esaslara görä, döwlet kärhanalaryna we birleşiklerine berkidilip bilinýär. Döwlet eýeçiligine degişli obýektlere (emläge) erk etmek we olary dolandyrmak işini ygtyýarly edilen degişli döwlet edaralary alyp barýarlar.

Ýerli öz-özüni dolandyryş ulgamynyň eýeçiliginiň hem özboluşly aýratynlyklary bar. Ýerli öz-özüni dolandyryş ulgamynyň eýeçiligi şäherleriň, şäherçeleriň we obalaryň Geňeşleriniň eýeçiliginde durýan hem-de şol edaralaryň serişdeleriniň hasabyna döredilen ýa-da edinilen eýeçilik obýektlerinden (emläkden) ybaratdyr. Olaryň eýeçiligine öz-özüni dolandyryş edaralarynyň emlägi, ýerli býujetleriň, býujetden daşary fondlaryň serişdeleri, döwletiň ýaşaýyş jaý fondy we ýaşaýyş jaý-kommunal hojalygy, döwletiň ýaşaýyş jaý fonduna degişli öýlerdäki ýaşalmaýan otaglar, oba hojalyk, söwda, durmuş hyzmaty kärhanalary, ulag, senagat, gurluşyk we beýleki kärhanalar, toplumlar, döwletiň bilim, medeniýet saglygy goraýyş edaralary we şäherleriň, şäherçeleriň, obalaryň ykdysady hem-de sosial taýdan ösdürilmegi üçin zerur bolan gaýry emläkler degişlidir. Kanuna laýyklykda ýerli öz-özüni dolandyryş ulgamynyň eýeçiligindäki (munisipal³² eýeçilikdäki) obýektler edaralaryň, kärhanalaryň we guramalaryň peýdalanmagyna berlip bilinýär. Ýerli öz-özüni dolandyryş ulgamynyň eýeçilik obýektlerine (munisipal eýeçilik obýektlerine) erk etmek we olary dolandyrmak işini arçynlar amala aşyrýarlar.

Jemgyýetçilik birleşikleriniň (guramalarynyň) *eýeçiliginiň* obýektlerine jaýlar, desgalar, ýaşaýyş jaý fondy, enjamlar, abzallar, medeni aň-bilim we sagaldyş hajatlary üçin niýetlenen emläk, pul serişdeleri, gymmat bahaly kagyzlar hem-de şol birleşikleriň özleleriniň alyp barýan işlerini üpjün etmek üçin öz düzgünnamalarynda göz önünde tutulan gaýry zerur emläk, akyl zähmetiniň netijeleri degişlidir. *Gatyşyk (birleşen) eýeçilik* hususy eýeçilige we döwlet eýeçiligine degişli obýektleriň, şeýle hem jemgyýetçilik guramalarynyň, daşary ýurt döwletleriniň, olaryň ýuridik we fiziki şahslarynyň eýeçiligine degişli obýektleriň birleşdirilmegi esasynda döreýär.

³⁰ Gidrometeorologiýa-“hydor-suw, çyg, meteora-atmosfera, asman hadysalary, logos-okuw, ylym” diýen grek sözlerinden gelip çykyp, ýeriň, suwuň we asmanyň hadysalarynyň özara gatnaşyklaryny öwrenýän ylmy aňladýar;

³¹ Standartizasiýa-“standard-kada, nusga” diýen iňlis sözünden gelip çykyp, harytlaryň, önümleriň, işleriň, desgalaryň we ş.m. belli bir görnüşleriniň ýörite ölçegleriniň kanunyň we kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň esasynda bellenmegini aňladýar;

³² Munisipal-“municipium-öz-özüni dolandyryşan jemagat” diýen latyn sözünden gelip çykyp, ýerli öz-özüni dolandyryş edarasyny aňladýar.

Düşündirilýän maddanyň ilkinji hukuk kadasynda eýeçiligiň eldegrilmesizdigi berkidilýär. Bu kadanyň Konstitusiyada berkitmek bilen kanun çykaryjy eýeçiligiň ähli görnüşlerini ösdürmek üçin olaryň kanun esasynda deň derejede goralýandygyny, olar üçin deň şertleriň döredilýändigini we eýeçiligiň islendik görnüşlerine eden-etdilikli hyýanat edilmegine ýol berilmeýändigini göz önünde tutýar. Emma bu hukuk kadasy eýeçiligiň islendik görnüşiniň obýektleri bolup durýan emläkleriň gelip çykyşyna we raýat dolanyşygynda³³ hereket edişine döwlet we onuň ygtyýarly edaralary tarapyndan gözegçilik edilip, kanuny esaslar ýüze çykan halatynda bolsa ol emläkleriň eýeleriniň elinden muzduny töläp (*rekwizisiýa*³⁴) ýa-da muzduny tölemezen (*konfiskasiýa*³⁵) alynmagyna ýol berilmeýändigini aňlatmaýar. Bu maddanyň 2-3-nji böleklerinde hem kanun tarapyndan gadagan edilen usul bilen edinilen eýeçilikden başga eýeçiligiň elden muzdsuz alynmagyna ýol berilmeýändigini, şonuň ýaly-da kanunda göz önünde tutulan halatlarda eýeçiligiň muzduny töläp, mejbury alynmagyna ýol berilýändigini görkezilýär.

Rekwizisiýanyň kanunda berkidilişiniň mysaly hökmünde Türkmenistanyň Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiniň³⁶ 27-nji maddasyny görkezmek bolar. Bu maddada şeýle bellenýär: “Dolandyryş hukuk tertibiniň bozulmagynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zady öwezini tölemek bilen düzgün bozujynyň elinden almak işi ony mejbury suratda elinden almakdan we soňra alnan şol zady satmak üçin edilen çykdajylary düşen puluň ujundan çykaryp, galanyny zadyň ozalky eýesine bermekden ybaratdyr. Atylýan ýaragy we ok-därileri öwezini tölemek bilen düzgünü bozujynyň elinden almak çäresi aw awlamak özüniň esasy ýaşaýyş çeşmesi bolan adamlar barada ulanylyp bilinmez. Zatlary öwezini tölemek bilen düzgünü bozujynyň elinden almagy ulanmagyň tertibi we alynmaga degişli zatlaryň görnüşleri şu Kodeks (TDHTBK) we beýleki kanunlar arkaly bellenilýär.”

Konfiskasiýanyň kanunda berkidilişiniň mysaly hökmünde Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 52-nji maddasyny görkezmek bolar. Bu maddada şeýle bellenýär: “ 1) Emlägi konfiskasiýalamak iş kesilen adamynyň şahsy eýeçiliginde durýan, kanun tarapyndan gadagan usul bilen edinilen emlägi döwlet eýeçiligine mejbury suratda mugt almakdan ybaratdyr; 2) Emlägi konfiskasiýalamak betnebislik maksatlary bilen amala aşyrylan ortaça agyr jenaýatlar üçin, agyr we aýratyn agyr jenaýatlar üçin kesgitlenilýär we ol diňe jenaýat kanunçylygynda göz önünde tutulan halatlarda bellenilip bilner.” Türkmenistanda eýeçilik gatnaşyklary

³³ Raýat dolanyşygy-“ykdyşady dolanyşyk” diýen adalga bilen manydaş adalga bolup, şertnamalaýyn gatnaşyklaryň esasynda emläkleriň ýa-da olara bolan hukuklaryň kanuny esaslarda (almak-satmak, çalyşmak, kärendesine bermek we ş.m.) bir şahsdan başga bir şahsa geçip, bazarda hereket etmegini aňladýar;

³⁴ Rekwizisiýa-“regusitio-talap etmek” diýen latyn sözünden gelip çykyp, zerurlyk ýüze çykanda (adatdan daşary hadysalar wagtynda we ş.m.) ýa-da kanunyň bozulmagy sebäpli (mysal üçin, ýaragy saklamak düzgünleri bozulsa) döwlet ýa-da onuň ygtyýarly edarasy tarapyndan emläk eýesiniň ygtyýarlygyndan onuň emlägini muzduny töläp mejbury alynmagyny aňladýar;

³⁵ Konfiskasiýa-“confiscation-emlägi döwletiň hazynasyna geçirmek” diýen latyn sözünden gelip çykyp, kanunyň bozulmagy sebäpli döwlet ýa-da onuň ygtyýarly edarasy tarapyndan emläk eýesiniň ygtyýarlygyndan onuň emläginiň (jenaýatçylykly hereketler bilen edinilen emläginiň) muzdsuz mejbury alynmagyny aňladýar;

³⁶ Kodeks-“codex-kitap” diýen latyn sözünden gelip çykyp, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň birmeňzeş toparyny kadalaşdyrmaga gönükdirilen kanunlaryň tertipleşdirilen ulgamyny aňladýar.

“Eýeçilik hakynda” Türkmenistanyň kanunyndan başga, Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 166-324-nji maddalaryny özünde jemleýän 2-nji böleginde we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarynda berkidilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 23-nji maddasynda görkezilýän, *raýatyň hukuklaryny kanuny esaslarda çäklendirmek ýa-da ony hukuklaryndan mahrum etmek* diýlende, Türkmenistanyň raýaty tarapyndan haýsydyr bir kanuna garşy, günäli, jemgyýetçilik howply etmişniň edilendigi, zähmet düzgün-nyzamynyň bozulandygy ýa-da raýat kanunçylygynda düzgün bozma hökmünde kesgitlenen gaýry etmişleriň edilendigi üçin kanunda bellenen anyk tertipde onuň hukuklaryny we azatlyklaryny çäklendirmeklige ýa-da ony hukuklaryndan we azatlyklaryndan mahrum etmeklige düşünilýär.

Türkmenistanyň gatnaşýan we tassyklan halkara şertnamalaryna hem-de Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda belli bir hukuklaryny çäklendirmek ýa-da hukuklaryndan mahrum etmek, edilen etmiş üçin temmi çäresi hökmünde daşary ýurt raýatlary we raýatlygy bolmadyk adamlar babatda hem ulanylyp bilner.

Raýatyň hukugyny çäklendirmegiň mysaly hökmünde Türkmenistanyň Nika we maşgala hakynda kanunynyň 77-nji maddasynda berkidilen, ata-enäni ata-enelik hukuklardan mahrum etmän çagany olaryň elinden almaklyk hakynda hukuk kadasyny görkezmek bolar. Görkezilen madda laýyklykda, eger çagany saklaýan adamlaryň garamagynda çagany galdyrmak çaga üçin howply bolup durýan bolsa, onda hossarlyk we howandarlyk edaralarynyň, döwlet ýa-da jemgyýetçilik guramalarynyň, ata-enäniň biriniň ýa-da prokuroryň talap etmegi boýunça kazyýet çaganyň ata-enesiniň ata-enelik hukuklaryndan mahrum edilendigine ýa-da edilmändigine garamazdan, çagany saklaýan adamlaryň elinden şol çagany almak hem-de ony hossarlyk we howandarlyk edaralarynyň hossarlygyna bermek hakynda çözüň çykaryp bilýär. Eger çagany elden almak üçin esas bolan sebäpler aradan aýrylsa, onda kazyýet çaganyň bähbitlerinden ugur alyp, çaganyň ata-enesiniň ýa-da prokuroryň talap etmegi boýunça çagany ata-enesine gaýtaryp bermek hakynda çözüň çykarmaga hukuklydyr. Hukuk nazaryýetinde bu hereket “ata-enelik hukuklaryny çäklendirmek” diýlip atlandyrylýar.

Raýaty hukugyndan mahrum etmegiň mysaly hökmünde bolsa, Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 48-nji maddasynda berkidilen, belli bir wezipede işlemek ýa-da belli bir iş bilen meşgullanmak hukugyndan mahrum etmekligi görkezmek bolar. Görkezilen madda laýyklykda, *belli bir wezipede işlemek ýa-da belli bir iş bilen meşgullanmak hukugyndan mahrum etmek*, munuň özi döwlet gullugynda, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynda, eýeçiligiň islendik görnüşlerindäki kärhanalarda ýa-da jemgyýetçilik birleşiklerinde belli bir wezipede işlemegi ýa-da belli bir hünär ýa-da başga iş bilen meşgullanmagy gadagan etmekden ybaratdyr.

Adamyň *şahsy eldegrilmesizlik hukugy* – giň manyda adamyň we raýatyň janyna, saglygyna, azatlygyna, şahsy durmuşyna we beýleki eşretlerine eden-etdilikli kast etmegiň gadaganlygyny aňladýar. Emma kanunda bu hukuga has gysby manyda düşünilýär. Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 24-nji maddasynda adamyň şahsy eldegrilmesizlik hukugy diýlende adamy eden-etdilikli tutup saklamagyň, tussag etmegiň gadaganlygy, diňe kanunda takyk bellenen tertipde

ygtyýarly döwlet edaralary ýa-da kazyýet tarapyndan adamyň tutulyp saklanyp ýa-da tussag edilip bilinjändigini göz önünde tutulýar.

Tebigy hukuklar diýlende, adamyň dünýä inmegi bilen bilelikde döreýän hem-de onuň hukuk ukybyny emele getirýän ýaşayşa, saglyga, azatlyga, öz ykbalyny özüniň erkin kesgitlemäge, wyždan we pikir azatlygyna, bilime, zähmete we ş.m. bolan, sowgat berip, miras goýup ýa-da başga hili usullar bilen kimdir birine geçirip bolmaýan mizemez hukuklaryna düşünilýär. Birleşen Milletler Guramasy tarapyndan 1948-nji ýylyň 10-njy dekabrynda kabul edilen “Adam hukuklary hakyndaky ählumumy Jarnamanyň” girişinde kesgitlenilişi ýaly, ynsan maşgalasynyň ähli agzalaryna mahsus mertebäniň hem-de deň we aýrylmaz hukuklaryň, ýagny ynsanyň tebigy hem mizemez hukuklarynyň ykrar edilmegi bolsa azatlygyň, adalatlylygyň we ählumumy parahatçylygyň esasy şerti bolup durýar.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 3-nji maddasynda berkidilýän hukuk kadalary ynsanperwerligiň in sada hem in gutarnykly kanuny aňlatmasy hökmünde çykyş edýärler. Esasy Kanunymyzyň bu maddasyndaky hukuk kadalary umumy ykrar edilen adamzat gymmatlyklaryna we ýörelgelerine esaslanýar, şeýle hem Türkmenistan tarapyndan ykrar edilen, „Adamyň hukuklary hakynda ählumumy Jarnamadan“, „Ykdysady, durmuş we medeni hukuklar hakynda“ Paktdan³⁷, „Raýatlyk we syýasy hukuklar hakynda Paktdan“, „Gynamalara we jezalandyrmagyň rehimsiz, adamkärçiliksiz ýa-da mertebäni kemsidýän görnüşlerine garşy Konwensiýadan“³⁸ we beýleki halkara hukuk namalaryndan gelip çykýar.

„Her bir raýat öz üstüne Konstitusianyň we kanunlaryň ýükleyän borçlaryny ýerine ýetirmekde döwletiň önünde jogapkärdir“ diýen hukuk kadasy raýatlaryň konstitution borjyny³⁹ kesgitleýär. Konstitusiya jemgyýetiň, döwletiň we adamyň arasynda baglaşylýan jemgyýetçilik şertnamasy hökmünde garalanda, Esasy Kanunyň 3-nji maddasy şol şertnamanyň in möhüm bölekleriniň biridir. Sebäbi bu maddada taraplaryň esasy hukuklary we borçlary kesgitlenýär. Döwlet raýaty hemmetaraplaýyn gorayar, onuň erkin, agaçana hem eşretli durmuşda ýaşamagyny üpjün edýär. Raýat bolsa döwletiň öz wezipelerini degişli derejede ýerine ýetirmegi üçin onuň ähli hukuga laýyk talaplaryny berjaý etmäge borçly bolup durýar. Raýatyň konstitution borçlarynyň in esaslary bolsa Konstitusianyň we kanunlaryň talaplaryny berjaý etmekden, döwleti goramak borjyny ýerine ýetirmekden, kanunlarda bellenen tertiplerde salgytlary hem-de beýleki ygymlary tölemekden, daşky gurşawy hem tebigaty goramakdan we ş.m. ybaratdyr.

³⁷Pakt-“pactum-şertnama, ylalaşyk” diýen latyn sözünden gelip çykyp, halkara şertnamalaryň bir görnüşini aňladýar;

³⁸Konwensiya-“convention-ylalaşyk” diýen latyn sözünden gelip çykyp, döwletleriň özara baglaşýan şertnamalarynyň bir görnüşini aňladýar;

³⁹ Konstitution borç- raýatyň özüni alyp barmagyň Konstitusiyada berkidilen anyk kadalary.

5-nji tema. Türkmenistanyň maşgala hukugynyň esaslary 2 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Maşgala hukugy barada düşünje.
2. Maşgala hukuk gatnaşyklary we olaryň görnüşleri.
3. Nika barada düşünje.
4. Nikalaşmagyň tertibi we şertleri.
5. Ene-atalaryň we çagalaryň arasynda ýüze çykýan hukuk gatnaşyklary.

Nika – munuň özi zenan bilen erkek kişiniň maşgala gurmak, çaga dünýä indermek we olary terbiýelemek, şonuň ýaly-da umumy hojalygy ýöretmek maksadyndan ugur alyp, anyk düzgünleri berjaý etmek bilen özara baglaşýan meýletin we deňhukukly birleşmesini aňladýar. *Maşgala* diýlip birek-birege kömek bermäge borçly hem-de biri-biriniň önünde ahlak we hukuk taýdan jogapkärçilikleri bolan, şonuň ýaly-da bilelikde umumy hojalygy ýöredýän şahslaryň özara baglaşan nikasynyň ýa-da gandüşer garyndaşlygynyň esasynda döreýän kiçi sosial topara düşünilýär.

Hormatly Prezidentimiz 2009-njy ýylyň 9-njy ýanwarynda Türkmenistanyň Mejlisiniň IV çagyrylyşynyň birinji maslahatynda eden çykyşynda: „Maşgala türkmen jemgyýetiniň özeni bolup durýar. Ol özboluşly ilkinji guramadyr. Onda gatnaşyklaryň köpugurly görnüşleri kemala gelýär we dürli meseleler çözülýär. Her bir maşgala maddy we ruhy taýdan üpjün bolmalydyr, ýurdumyzyň mynasyp raýatlaryny terbiýeläp ýetişdirmek üçin özbaşdak we jogapkär bolmalydyr. Maşgala näçe berk boldugyça, jemgyýet şonça-da hemmetaraplaýyn baý bolýar” diýip nygtady. Maşgala jemgyýetiň tebigy we iň möhüm öýjügi bolup durýar. Şonuň üçinem maşgala jemgyýet we döwlet tarapyndan goralýar.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 27-nji maddasyna laýyklykda, nika ýaşyna ýeten erkek bilen zenan biri-biri bilen ylalaşyp, nikalaşmaga hem maşgala gurmaga hukuklydyrlar. Nika ýaşyna ýeten zenanyň we erkek kişiniň bu hukugy „Adam hukuklary hakyndaky Ählumumy Jarnamanyň“ 16-njy maddasynyň 1-nji bendinde, „Ykdysady, durmuş we medeni hukuklar hakyndaky halkara Paktyň“ 10-njy maddasynyň 1-nji bendinde, „Raýatlyk we syýasy hukuklar hakyndaky halkara Paktyň“ 23-nji maddasynyň 1-nji bendinde, şonuň ýaly-da ençeme beýleki möhüm halkara hukuk namalarynda öz beýanyny tapýar.

Türkmenistanyň Nika we maşgala hakyndaky kodeksine görä, Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy bölümünde arza berleninden bir aý möhlet geçeninden soň nika baglaşylýar. Nika dabaraly ýagdaýda baglaşylýar. Döwlet adamyň nikalaşmaga we maşgala gurmaga bolan hukugyny onuň beýleki tebigy hem mizemez hukuklarynyň hatarynda kanun esasynda berkidýär. Emma şol bir

wagtda-da, döwlet zenan bilen erkek kişiniň nikalaşmaga we maşgala gurmaga hukuklaryny durmuşa geçirmekleri üçin zerur bolan birnäçe şertleriň bolmagynyň hökmanylygyny hem kesgitleýär.

Ol şertleriň ilkinjisi zenan bilen erkek kişiniň bellenilen *nika ýaşyna* ýetmegidir. Türkmenistanyň Nika we maşgala hakyndaky kodeksiniň 16-njy maddasyna laýyklykda Türkmenistanda nika ýaşy *on alty ýaş* diýlip kesgitlenýär. Daşary ýurtly raýatlar we raýatlygy bolmadyk adamlar bilen nika baglaşýan Türkmenistanyň raýatlarynyň nika ýaşy bolsa *on sekiz ýaş* diýlip bellenilýär. Nika ýaşynyň takyk bellenmegi esasan hem zenanlaryň janyny, saglygyny we ruhy taýdan sagdyn ösüşini goramak maksady bilen amala aşyrylýar. Sebäbi zenan, diňe belli bir ýaşa ýeteninden soň öz bedeni üçin hiç-hili zelesiz fiziologiýa taýdan jynsy gatnaşyga girmeklige, göwresinde çaga galan ýagdaýynda ony kemala getirmeklige we dünýä indermeklige ukyply bolup bilýär.

Zenan bilen erkek kişiniň nikasynyň hakyky diýlip bilinmeginiň ikinji şerti bolsa, düşündirilýän maddada we Türkmenistanyň Nika we maşgala hakyndaky kodeksiniň 15-nji maddasynda berkidilişine görä *nikalaşýanlaryň özara razylygynyň bolmagydyr*. Nikanyň hakyky bolmagynyň bu şerti, „Raýatlyk we syýasy hukuklar hakyndaky halkara Paktyň“ 23-nji maddasynyň 3-nji bendinde hem berkidilýär. Türkmenistanyň JK-nyň 127-nji maddasynda bolsa aýal-gyzlaryň erk-islegine garamazdan, olar bilen hakykat ýüzünde nikalaşmak üçin olary zorluk bilen alyp gaçmak üçin jenaýat jogapkärçiligi kesgitlenýär.

Türkmenistanyň Nika we maşgala hakyndaky kodeksiniň 17-nji maddasynda nikanyň hakyky bolmagynyň ýene-de goşmaça üç sany şerti kesgitlenýär:

Nikalaşýanlaryň hiç biriniň başga biri bilen nikada duran bolmazlygy;

Nikanyň hakyky bolmagynyň bu şerti Türkmenistanyň demokratik, dünýewi döwlet bolmagyndan gelip çykýar. Türkmenistanda köp aýallylyk jenaýat jogapkärçiligine getirýär⁴⁰. *Köp aýallylyk* diýip, bir wagtda iki ýa-da birnäçe aýal bilen bile ýaşap, umumy hojalygyň bilelikde ýöredilmegine düşünilýär.

Nikalaşýanlaryň asyldan gelyän gös-göni garyndaşlar bolmazlygy;

Asyldan gelyän gös-göni garyndaşlar diýlende, ata-enelere, çagalara, perzentlige alyjylara, perzentlige alnanlara, süýtdeş hem-de ganybir doganlara we uýalara, ata-baba, ene-mama, agtyklara düşünilýär. Bu şertiň girizilmegi öz kökünü adamzadyň ilkidurmuş jemgyýetleriniň zamanasyndan alyp gaýdýar. Eýýäm şol döwürlerde adamlar ýakyn garyndaşlaryň maşgala gurmaklarynyň netijesinde dünýä inýän çagalaryň dogabitdi kemisli bolup dünýä inýändiklerine, şonuň netijesinde ynsan nesliniň sagdynlygynyň ýityändigine göz ýetiripdirler. Hut şonuň üçinem adamzadyň gan sagdynlygyny goramak maksady bilen nikalaşmagyň şu şerti bütün dünýäniň aglaba köp ýurtlarynda hökmanylyk hökmünde ykrar edilýär.

Nikalaşýanlaryň ikisiniň hem akyllynyň düzüw bolmagy;

Akylly düzüwlik – bu adamyň öz hereketleriniň (hereketsizliginiň) häsiýetine we ähmiýetine düşüniş, olardan ugur alyp, özüne öz hereketleri babatda anyk hasabat berip, özüne erk edip bilmegidir. Hasabat bermeklik – bu adamyň öz eden hereketleriniň häsiýetine we ähmiýetine, olaryň mazmunyna we gaýry

⁴⁰ Türkmenistanyň JK-nyň 163-nji maddasy.

ýagdaýlaryna düşünmegini aňladýar. Erk etmeklik diýlende bolsa, adamyň özüne erk edip, ýagny haýsydyr bir hereketi öz islegine görä edip ýa-da etmän bilmegine düşünilýär.

Bu maddada görkezilýän “*maşgala gatnaşyklary*” diýlende maşgalanyň agzalarynyň arasynda döreýän dürli jemgyýetçilik gatnaşyklaryna düşünilýär. Kanun maşgala gatnaşyklarynda är-aýalyň deň hukuklardan we borçlardan peýdalanýandygyny kesgitleýär. Maşgalada är-aýalyň arasyndaky hukuklaryň we borçlaryň ýüze çykmagyna raýatlyk nama ýazgylary hakyndaky kitapçada olaryň resmi nikadan geçendikleri hakyndaky ýazgynyň ýazylmagy esas bolup durýar. Hukuk nazaryýetinde maşgala gatnaşyklarynda erkekler bilen aýallaryň hukuklarynyň deň bolmagy üçin şu aşakda görkezilen:

- nikalaşanlarynda zenanlara erkekler bilen birmeňzeş hukuklaryň berilmegini;
- zenanlara ýanýoldaşyny saýlap almak üçin hem-de diňe özüniň erkin we doly razylygy bilen nikalaşmaklyga hukugy;

- nikaly döwründe we ol bozulan mahalynda erkekler bilen deňhukuklylygy;
- ata-ene bolan erkekleriň we aýallaryň öz çagalaryna degişli meselelerde öz maşgala ýagdaýyna garamazdan, birmeňzeş hukuklarynyň bolmagyny;

- çagalaryň sany we olaryň dogulmagynyň arasyndaky döwür hakyndaky meseläni erkin hem-de jogapkärçilikli çözmäge birmeňzeş hukuklar we şol hukuklary amala aşyrmaga mümkinçilik berýän maglumatlaryň, bilimiň we serişdeleriň elýeterli bolmagyny;

- äriň we aýalyň birmeňzeş şahsy hukuklary, şol sanda familiýany, hünäri we işi seçip almak hukugyny;

- bilelikdäki emläge (maşgalanyň emlägine) eýelik etmek, ony artdyrmak, dolandyrmak, ondan peýdalanmak we oňa ygtyýar etmek babatda är-aýalyň birmeňzeş hukuklarynyň bolmagyny üpjün edilmeginiň zerurlygy kesgitlenýär.

Ata-eneleriň ýa-da olaryň ornuny tutýan adamlaryň çagalaryny terbiýelemäge, olaryň saglygy, ösüşi, okuwy barada alada etmäge, olary zähmete taýýarlamaga, kanunlara, taryhy we milli däp-dessurlara hormat goýmagy öwretmäge, şeýle medeniýeti olaryň aňyna ornaşdyrmaga hukukly we borçludyklary kesgitlenýär. *Ata-eneler* diýlende, çagany dünýä inderen we biri-biri bilen resmi nikada durýan är-aýala, şonuň ýaly-da nikasyz jynsy gatnaşygyň netijesinde doglan çagalaryň biologiki ata-enelerine düşünilýär. Emma hukuk düşünjesinde *çaganyň ata-enesi* diýlende, çagalaryň dogluş ýazgylarynyň kitapçasynda belli bir çaganyň ata-enesi hökmünde görkezilen adamlara ýa-da kazyýetiň atalygy-eneligi kesgitlemek hakyndaky çözgüdiniň esasynda anyk bir çaganyň atasy (enesi) hökmünde bellenen adamlara düşünilýär. Şeýlelikde ata-eneligiň hukuk düşünjesi ata-eneligiň biologik düşünjesi bilen gabat gelmän hem bilýär. Ata-eneligiň anyklanmagynyň zerurlygy ata-enäniň öz çagalary barada hukuklary bilen birlikde ençeme borçlarynyň (ekläp-saklamak, terbiýe bermek we ş.m.) bardygundan gelip çykýar. Kanun *çagany perzentlige alan adamlaryň* hem edil çaganyň hakyky ata-enesi bilen deň hukuklardan peýdalanýandyklaryny we borçlary berjaý edýändiklerini kesgitleýär. Türkmenistanyň Nika we maşgala hakyndaky kodeksiniň 117-nji maddasyna laýyklykda, kämillik ýaşyna ýeten raýatlar (erkekler-de, aýallar-da) perzentlige alyjylar bolup bilýärler. Emma, ata-

enelik hukuklaryndan mahrum edilen, kämillik ukyby ýok diýlip ýa-da kämillik ukyby çäkli diýlip kanunda bellenen tertipde ykrar edilen, çagalary üçin hossar haky (aliment⁴¹) tölemekden boýun gaçyranlygy üçin iş kesilen, şeýle hem ozal perzentlige alyjylar bolup, öz borçlaryny talaba laýyk ýerine ýetirmändikleri sebäpli perzentlige almagy ýatyrylan adamlar perzentlige alyjylar bolup bilmezler.

Ata-eneleriň ornuny tutýan adamlar diýlende, hossarlara we howandarlara düşünilýär. Hukuk nazaryýetinden gelip çykyşyna görä, *hossar* – bu on baş ýaş aýatmedik çagalary barasynda, şonuň ýaly-da akyly üýtgeýme ýa-da akyly kemlik zerarly kämillik ukyby ýok diýlip kazyýet tarapyndan ykrar edilen adamlar barasynda, olaryň adyndan we olaryň bähbitleri üçin ähli zerur geleşikleri baglaşmak ygtyýarlyklary bolan, deňişli hossarlyk-howandarlyk edarasy tarapyndan anyk adamyň hossary diýlip bellenen, kämillik ýaşyna ýeten we doly kämillik ukyby bolan adamdyr. Hossarlyk düşüňjesi Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 32-nji, 35-nji we Türkmenistanyň Nika we maşgala hakyndaky kodeksiň 144-nji maddalarynda kesgitlenýär. *Adamyň kämillik ukyby* diýlende, fiziki şahsyň on sekiz ýaşyna ýetmegi bilen öz erk-islegini amala aşyrmaga we öz hereketleri bilen raýat hukuklaryny edinmäge hem-de olary amala aşyrmaga, şeýle hem onuň özi üçin raýat borçlaryny döretmäge we olary ýerine ýetirmäge bolan ukybyna (raýat kämillik ukybyna) düşünilýär.⁴² *Adamyň kämillik ukybynyň ýoklugy* diýlende, fiziki şahsyň ruhy taýdan ýarawsyzlygy (dälilik keseli ýa-da akyly kemligi) sebäpli öz hereketleriniň manysyna düşüňip we olara erk edip bilmezligine düşünilýär. Adamyň kämillik ukybynyň ýoklugy kazyýet tarapyndan ykrar edilýär.⁴³

Howandar – bu on baş ýaşdan on sekiz ýaş çenli aralykdaky kämillik ýaşyna ýetmedikler, kämillik ukyby bolan, ýöne saglyk ýagdaýy sebäpli özläriniň hukuklaryny özbaşdak amala aşyryp bilmeýän we özläriniň borçlaryny özbaşdak ýerine ýetirip bilmeýän kämillik ýaşyna ýeten, şonuň ýaly-da spirtli içgileri kast edip içmegi ýa-da narkotiki serişdeleri kast edip ulanmagy zerarly kazyýet tarapyndan kämillik ukyby çäklendirilen adamlar barasynda deňişli hossarlyk-howandarlyk edarasy tarapyndan anyk adamyň howandary diýlip bellenen, kämillik ýaşyna ýeten we doly kämillik ukyby bolan adamdyr. Howandarlyk düşüňjesi Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 33-nji, 35-nji we Türkmenistanyň Nika we maşgala hakyndaky kodeksiniň 145-nji maddalarynda kesgitlenýär. *Adamyň kämillik ukybyny çäklendirmek* diýlende, spirtli içgileri ýa-da neşe maddalaryny kast edip içmegi-çekmegi zerarly öz maşgalasyny maddy taýdan agyr ýagdaýa salýan fiziki şahsyň kämillik ukybynyň onuň ýakyn garyndaşlarynyň arzasy esasynda kazyýet tarapyndan çäklendirilmegine düşünilýär. Kämillik ukyby çäklendirilen fiziki şahs durmuş häsiýetindäki ownuk geleşiklerden başga, emläge ygtyýar etmek hakyndaky geleşikleri baglaşmaga, iş hakyny, pensiýany ýa-da girdejiniň beýleki görnüşlerini almaga hem-de olara ygtyýar etmäge diňe

⁴¹ Aliment-“alimentum-iýmit, ekläp-saklamak” diýen latyn sözünden gelip çykyp, maşgalanyň bir agzalarynyň beýleki agzalaryny ekläp-saklamak üçin töleýän tölegini (hossar hakyny) aňladýar;

⁴² Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 23-nji maddasynda berkidilýär.

⁴³ Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 26-njy maddasynda berkidilýär;

howandaryňrazylygy bilen haklydyr.⁴⁴ Bu düşünjelerden başga-da raýat hukugynda *doly däl kämillik ukyby* diýen düşünje hem bar. Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 25-nji maddasyna laýyklykda, ýedi ýaşdan on sekiz ýaşa çenli bolan kämillik ýaşyna ýetmedikleriň çäklendirilen (*doly däl*) kämillik ukyby bardyr. Doly däl kämillik ukyby bolan şahs tarapyndan baglaşylan geleşigiň hakyky bolmagy üçin, onuň kanuny wekiliniň⁴⁵razyçylygy zerurdyr, ýöne doly däl kämillik ukyby bolan şahsyň geleşik esasynda peýda alýan halatlary muňa girmeyär.

BMG-niň Baň Assambleýasynyň 1989-njy ýylyň 20-nji noýabryndaky 44/25 belgili rezolýusiýasy bilen kabul edilen Çaganyň hukuklary hakyndaky Konwensiýanyň⁴⁶ 27-nji maddasynyň 2-nji bendinde ata-enäniň (ýa-da olaryň biriniň) ýa-da çagany terbiýeleýän beýleki adamlaryň çaganyň ösmegi üçin zerur bolan durmuş şertlerini öz ukyplarynyň we maliýe mümkinçilikleriniň çäklerinde üpjün etmek üçin esasy jogapkärçilik çekýändigleri belleniýär. Ata-eneleriň ýa-da çagalary terbiýeleýän başga adamlaryň öz çagalary babatdaky borçlary şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- çaganyň ýaşayşy we kadaly ösmegi üçin iýmit, geýim, ýaşayş jaýy bilen üpjün etmek;
- çaga zerur saglygyny gorayş kömegini bermek we onuň saglygyny goramak;
- çaga bilim bermek;
- çaganyň şahsyýetini, onuň zehinini hem-de akyl we beden ukyplaryny ösdürmek;
- adamyň hukuklaryna we esasy azatlyklaryna, şeýle hem BMG-niň Düzgünnamasynda yglan edilen ýörelgelere sarpa goýmak ruhunda terbiýelemek;
- çaganyň öz halkyna, milletine sarpa goýmagy, onuň medeni özboluşlylygyna, diline we gaýry gymmatlyklaryna, öz ýaşayan ýurdunyň, dogduk mekanynyň milli gymmatlyklaryna we özüniňkiden tapawutlanýan medeniýetleriň gymmatlyklaryna hormat goýmagy öwretmek;
- çagany öz ýaşayan erkin jemgyýetiniň beýleki agzalary bilen düşünişmek, parahatsöýüjilik, geçirimlilik, aýallaryň we erkekleriň deňhukuklylygy hem-de ähli halklaryň, etniki, milli we dini toparlaryň, şeýle hem ýerli ilatdan bolan adamlaryň arasynda dostluk-doganlyk ruhunda akyly-başly ýaşamaga taýýarlamak;
- çagada daş-töwerekdäki tebigata hormat goýmak we ony goramak häsiýetlerini terbiýelemek;
- çaganyň ukyplaryna görä ony döredijilikli zähmete imrikdirmek;
- çaganyň döredijilik ukyplaryny ösdürmäge ýardam bermek hem mümkinçilik döretmek we ş.m.

⁴⁴Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 27-nji maddasynda berkidilýär;

⁴⁵Kanuny wekil-adamyň ene-atasy, perzentlige alyjylary, hossarlary, howandarlarydyr, şeýle hem oňa howandarlyk edýän edaralaryň we guramalaryň wekilleridir;

⁴⁶Bu Konwensiýa 23.09.1994 ýylda Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan tassyklandy.

Bu görkezilen ýagdaýlar ata-eneleriň we olaryň ýerini tutýan adamlaryň öz garamagyndaky çagalar babatdaky hukuklarynyň hem borçlarynyň gutarnykly sanawy däldir. Şonuň bilen birlikde-de Kanun käbir ata-eneleriň öz çagalary babatda borçlaryny berjaý etmeklige sowuk-sala çemeleşýändiglerini nazarda tutup, çagalaryň hukuklaryny berkarar etmek üçin ata-eneleriň özleriniň kämillik ýaşyna ýetmedik çagalaryny we kämillik ýaşyna ýeten, ýöne welin işe ýarawsyz we kömege mätäç çagalaryny ekläp-saklamaga borçludyklaryny kesgitleýär. Kanun bu borjy ata-enelerden öz çagalarynyň haýryna aliment töledip almak görnüşinde berkidýär. Türkmenistanyň Nika we maşgala hakyndaky kodeksiň 81-nji maddasynda, kämillik ýaşyna ýetmedik çagalar üçin olaryň ata-enesinden: bir çaga üçin - ata-enesiniň gazanjynyň (girdejisiniň) dördten bir bölegi, iki çaga üçin - üçden bir bölegi, üç we ondan köp çaga üçin - ýarysy möçberinde alimentiň alynýandygy belenilýär. Ata-eneleriň kämillik ýaşyna ýetmedik çagalary, şonuň ýaly-da on sekiz ýaşyna ýeten zähmete ukypsyz çagalary ekläp-saklamak üçin kazyýetiň çözgüdi boýunça serişde tölemeklikden bilgeşleýin boýun gaçyrmagy Türkmenistanyň JK-nyň 160-njy maddasynyň 1-nji böleginde kesgitlenen jenaýat jogapkärçiligini ýüze çykaryär.

Çagalaryň esasy hukuklary we azatlyklary 2002-nji ýylyň 5-nji iýulynda kabul edilen “Çaganyň hukuklarynyň kepillikleri hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň II babynda berkidilýär. Munuň mysaly hökmünde onuň 6-njy maddasynda çaganyň ýaşamaga we ösmäge, 7-nji maddasynda şahsy aýratynlygyna we onuň saklanylmagyna, 8-nji maddasynda zerur ýaşayyş derejesine, 9-njy maddasynda maşgalada ýaşamaga, 10-njy maddasynda şahsy ýaşayşa we ş.m. bolan hukuklarynyň kepillendirilýändigini görkezmek bolar.

Düşündirilýän maddanyň 2-nji bölegindäki soňky hukuk kadasyndan görnüşi ýaly, kämillik ýaşyna ýeten çagalar hem öz ata-eneleri barada alada etmäge, olara kömek bermäge borçludyr. Türkmenistanyň RK-nyň 23-nji maddasynda belenilişi ýaly, fiziki şahslaryň *kämillik ýaşy* on sekiz ýaşdyr. Türkmenistanyň Nika we maşgala hakyndaky kodeksiniň 90-njy maddasyna laýyklykda, kömege mätäç bolan işe ýarawsyz ata-enesi üçin çagalaryň her birinden alynýan alimentiň möçberi ata-enäniň we çagalaryň maddy hem-de maşgala ýagdaýyndan ugur alnyp, her aýda tölenilip durulýan belli bir pul möçberlerinde kazyýet tarapyndan kesgitlenilýär. Şol pul möçberini kesgitleýän kazyýet talabyň ähli çagalara ýa-da olaryň diňe birine ýa-da birnäçesine bildirilendigine garamazdan, şol ata-enäniň kämillik ýaşyna ýeten çagalarynyň hemmesini göz önünde tutýar. Ýöne welin, Kanunda ata-enäniň özleriniň ata-enelik borçlaryny ýerine ýetirmekden boýun gaçyrandygy kazyýet tarapyndan anyklanylýan bolsa, onda çagalaryň özleriniň ata-enesini eklemek borçlaryndan we olara seredilmegi üçin çykdaýlary töletdirmekden boşadylyp bilinýändigini hakynda kadalary hem göz önünde tutýar. Emma galan halatlarda kämillik ýaşyna ýeten zähmete ukyply çagalaryň kazyýetiň çözgüdi boýunça zähmete ukypsyz ata-enelerini ekläp-saklamak üçin serişde tölemekden bilgeşleýin boýun gaçyrmagy kanun boýunça jogapkärçiligiň ýüze çykmagyna getirýär.

Nika är-aýalyň biriniň ölmegi ýa-da onuň ölen diýlip kazyýet tertibinde ygylan edilmegi netijesinde ýatyrylýar. Şol halatda nika ýatyrylanlygy babatda şahadatnama berlenok we beýleki ýanýoldaşy islän wagty täze nika baglaşyp biler.

Nika iki tertipde bozulyp bilner. Birinji tertip - kazyýet üsti bilen. Haçanda är-aýalyň dürli jedelleri ýa-da olaryň kämillik ýaşyna ýetmedik çagalary bar halatynda, onda nika kazyýetde bozulýar. Kazyýet är-aýaly ýaraşdyrmak üçin çäreleri görýär we är-aýalyň ýaraşmagy üçin alty aň möhlet belläp, işi seljermegi gaýra goýmaga hukuklydyr. Ýöne diňe kazyýetiň çözgüdiniň esasynda nika bozmak hakyndaky şahadatnama Raýatlyk ýagdaýlaryň namalar ýazgysy bölümi tarapyndan berlenden soň, nika bozuldy diýlip hasap edilýär.

Ikinji tertip - Raýatlyk ýagdaýlaryň namalar ýazgysy bölümünde geçirilýär (eger-de är-aýalyň kämillik ýaşyna ýetmedik çagalary hem-de hiç hili jedelleri bolmasa).

Türkmenistanyň Nika we maşgala hakyndaky kodeksiniň esasynda nikanyň bozulmagy Raýatlyk ýagdaýlaryň namalar ýazgysy bölümünde hasaba alnan pursadyndan başlap nika ýatdy diýlip hasap edilýär. Nika baglaşylan mahalynda özüniň familiýasyny başga familiýa geçiren äriň (aýalyň) nika bozulandan soň şol familiýany galdyrmaga haky bardyr ýa-da ol ozalky familiýasyny talap edip bilýär.

6-njy tema. Türkmenistanyň daş-töweregi goramak hukugynyň esaslary

2 sagat

M e ý i l n a m a :

1. Ekologiýa hukugy barada düşünje.
2. Türkmenistanyň ekologiýa kanunçylygy.
3. Ekologik dolandyryş we gözegçilik.

Ekologiýa diýen adalga grek sözlerinden gelip çykyp, (*oikos* – öý, ýaşaýyş ýeri, watan, *logos* – ylym), daşky gurşawy, tebigaty goramak baradaky ylym diýmegi aňladýar. Häzir dünýäniň ähli ýerlerinde „ekologiýa“ diýlip tebigaty, daş-töweregi goramaga düşünilýär. Sebäbi adamyň özi hem tebigatyň bölegidir. Türkmenistanyň ekologik taglymatynyň esasy mazmuny adamyň ýaşaýşynyň we işiniň çeşmesi hökmünde çykyş edýän tebigatyň abat saklanmagy hem-de onuň baýlyklaryndan rejeli peýdalanmagy üpjün etmekden ybarat bolup durýar. Tebigaty, daş-töweregi goramak barada Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 36-njy maddasynda: *“Her bir adamyň amatly daşky gurşawa hukugy bardyr. Döwlet ýaşaýyş şertlerini goramak we gowulandyrmak, şeýle hem daşky gurşawy goramak we dikeltmek maksady bilen tebigy baýlyklaryň rejeli peýdalanylyşyna gözegçilik edýär”* diýlip bellenilýär.

Bu maddada berkidilen hukuk kadasy her bir adamynyň daşky gurşawa bolan hukugyny kepillendirilýär. Mälim bolşy ýaly, ynsanyýet öz ömrüniň dowamat-dowam bolmagy üçin öz ömrüniň dowam etmegini üpjün edýän Zemin togalagynyň abat, arassa hem-de özi üçin hemişe iň howpsuz we iň rahat mekan bolmagyny üpjün etmelidir. Hut şu nukdaýnazardan ugur alyp hem tutuş adamzat siwilizasiýasynyň adyndan çykyş edýän Dünýä bileleşigi Zeminiň howpsuzlygyny we geljekki nesillere-de rahatlygyň we goraglylygyň mekany – sallançak bolmagyny üpjün etmek üçin daşky gurşawy goramagy we dikeltmegi, ýeriň ýüzünde ekologiki deňagramlylygy saklamagy, netijede bolsa adamzadyň umumy ýaşaýyş şertlerini gowylandyrmagy, hem-de her bir adamynyň amatly daşky gurşawa bolan hukuklaryny durmuşa geçirmegi häzirki zaman dünýäsiniň iň wajyp meselesidir. Bu çygyrda dünýä döwletleriniň tutuş adamzat bähbitli hyzmatdaşlygyny ýola goýmak üçin bütün dünýäde ykrar edilen ençeme halkara ylalaşyklary kabul edilýär.

Daşary syýasatda oňyn bitaraplyk ýörelgelerine esaslanýan Türkmenistanda daşky gurşawy goramak, ýurduň ekologiýa howpsuzlygyny üpjün etmek, meseleleri döwletiň içeri we daşary syýasatynyň iň möhüm ugurlarynyň biri hökmünde kesgitlenýär hem-de dünýä döwletleri bilen ýakyn hyzmatdaşlykda umumy adamzat ähmiýetli ekologiýa meselelerini çözmeklik babatda ençeme işler amala aşyrylýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistan BMG-niň daşky gurşawy goramak, ekologiýa heläkçilikleriniň önüni almak boýunça dünýä möçberindäki

hukuk resminamalary bolup durýan tebigaty goramak baradaky konwensiýalara (ylalaşyklara) ilkinjileriň hatarynda goşuldy. Munuň mysaly hökmünde, Türkmenistan tarapyndan 1994-nji ýylda ykrar edilen Ozon gatlaklaryny goramak hakynda Wena konwensiýasyny we Ozon gatlaklaryny dargadyjy maddalar boýunça Monreal teswirnamasyny, 1995-nji ýylda ykrar edilen Birleşen Milletler Guramasynyň Klimatyň üýtgemegi hakynda çarçuwaly konwensiýany, şeýle hem 1996-njy ýylda ykrar edilen Çölleşmäge garşy göreş boýunça, Biologik köpdürlülük hakyndaky konwensiýalary we Howply galyndylaryň serhetasýr daşalyşyna we olaryň ýok edilişine gözegçilik hakynda Bazel konwensiýasyny görkezmek bolar. Bu umumy adamzat ähmiýetli halkara hukuk resminamalary biziň döwletimiziň goşulan we ykrar eden tebigaty goramak çygryndaky halkara ylalaşyklarynyň iň esasyalarydyr.

Halkara resminamalarynyň tassyklanmagyndan gelip çykýan borçnamalardan ugur alnyp, olaryň kadalaryny milli hukuk ulgamymyza ornaşdyrmaklyk hem çalt depginlerde amala aşyryldy. Bu halkara ylalaşyklaryndaky möhüm halkara hukuk ýörelgeleri we kadalary Türkmenistanyň Konstitusiasyndan başga-da aşakda sanawy berlen Türkmenistanyň kanunlarda ornaşdyrylyp, şolarda berkidilen düzgünler bilen kadalaşdyrylýarlar.

1. 1993-nji ýylyň 28-nji dekabrynda kabul edilen Türkmenistanyň „Tokaý hakynda“ kodeksi;
2. 1996-njy ýylyň 18-nji iýunynda kabul edilen Türkmenistanyň Howa kodeksi;
3. 2004-nji ýylyň 1-nji noýabrynda güýje giren Türkmenistanyň „Suw hakynda“ kodeksi;
4. 2004-nji ýylyň 1-nji noýabrynda güýje giren Türkmenistanyň „Ýer hakynda“ kodeksi;
5. 1991-nji ýylyň 12-nji noýabrynda kabul edilen “Tebigaty goramak hakynda” Türkmenistanyň kanuny;
6. 1991-nji ýylyň 12-nji noýabrynda kabul edilen „Ekologik hukuk tertibiniň bozulmagy üçin jogapkärçiligi güýçlendirmek hakynda“ Türkmenistanyň kanuny;
7. 1992-nji ýylyň 14-nji dekabrynda kabul edilen, „Ýerasty baýlyklar hakynda“ Türkmenistanyň kanuny;
8. 1992-nji ýylyň 19-njy maýynda kabul edilen „Aýratyn goralýan döwlet tebigy territoriýalary hakynda“ Türkmenistanyň kanuny;
9. 1993-nji ýylyň 28-nji dekabrynda kabul edilen, „Ösümlik dünýäsini goramak we rejeli peýdalanmak hakynda“ Türkmenistanyň kanuny;
10. 1995-nji ýylyň 15-nji iýunynda kabul edilen “Döwlet ekologiýa ekspertizasy hakynda” Türkmenistanyň kanuny;
11. 1996-njy ýylyň 20-nji dekabrynda kabul edilen “Atmosfera howasyny goramak hakynda” Türkmenistanyň kanuny;
12. 1996-njy ýylyň 18-nji iýunynda kabul edilen „Tohumlar hakynda“ Türkmenistanyň kanuny;
13. 1996-njy ýylyň 18-nji iýunynda kabul edilen „Weterinariýa işi hakynda“ Türkmenistanyň kanuny;

14. 1997-nji ýylyň 12-nji iýunynda kabul edilen „Haýwanat dünýäsini goramak we rejeli peýdalanmak hakynda“ Türkmenistanyň kanuny;
15. 1998-nji ýylyň 15-nji sentýabrynda kabul edilen „Aw awlamak we aw hojalygyny ýöretmek hakynda“ Türkmenistanyň kanuny;
16. 2008-nji ýylyň 20-nji awgustynda kabul edilen “Uglewodorod serişdeleri hakynda“ Türkmenistanyň kanuny;
17. 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilen „Radiýasiýa howpsuzlygy hakynda“ Türkmenistanyň kanuny;
18. 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilen „Ozon gatlagyny goramak hakynda“ Türkmenistanyň kanuny;
19. 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilen „Ösümlikleriň karantini hakynda“ Türkmenistanyň kanuny.

Haýwanlaryň we ösümlikleriň seýrek duş gelýän we ýitip gitmek howpy astyndaky görnüşleri Türkmenistanyň Gyzyt kitabyna girizilýär. Ilkinji gezek Gyzyt kitaby 1985-nji ýylda neşir edilipdi. 1999-njy ýylda bolsa Gyzyt kitap täzeden neşir edildi. Häzirki wagtda bu Gyzyt kitaba seýrek duş gelýän we ýitip gitmek howpy astyndaky haýwanlaryň 152 görnüşini we ösümlikleriň 109 görnüşini girizilendir. Şonuň bilen birlikde-de ekologiýa howpsuzlygyny üpjün etmek meýilnamalaryny hem çärelerini durmuşa geçirmek Türkmenistanyň “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Başturary” Milli Maksatnamasyny durmuşa geçirmegiň aýrylmaz bölegi we döwlet syýasatynyň iň möhüm ugry bolup durýar. Ýokarda belenip geçilişi ýaly, tebigy gurşaw – bu tebigy ekologiýa ulgamlarynyň we biosferanyň düzümine girýän ähli zatlar, ýagny ýer, ýerasty baýlyklar, suwlar, tokaýlar, özleriniň bütin köpdürliligi bilen ösümlik we haýwanat dünýäsi, atmosfera howasy, şeýle hem klimat, Zeminiň ozon gatlagy bolup durýar.

Türkmenistanda her ýylda millionlarça düýp bag ekilýär. Ýurdumyzda bag ekmek maksatnamalarynyň yzygiderli durmuşa geçirilmeginiň netijesinde ýylsaýyn önüminiň möçberini artdyryýan kislorod öndüriji “kärhana” öwürülen Türkmenistan dünýäniň beýleki döwletleri bilen ýakyn hyzmatdaşlykda tebigatyň öz-özüne “lukman” bolmagyny ýola goýmak işine örän uly goşant goşýar. Şol bir wagtda-da döwletimiz dünýä bileleşigi tarapyndan daşky gurşawy goramak babatda kabul edilýän täze halkara ylalaşyklaryna goşulyp, olaryň kadalaryny milli hukuk ulgamymyza ornaşdyrmaklyga hem işjeň çemeleşýär.